

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

**Svazek 8
3. vydání
2022**

**EUROPEAN PHILOSOPHICAL
AND HISTORICAL DISCOURSE**

**Volume 8
Issue 3
2022**

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3

Přístup redakce

Evropský filozofický a historický diskurz – mezinárodní časopis věnovaný zkoumání aktuálních problémů moderní filozofie, dějin filozofického myšlení, teorie a filozofie dějin, analýzy historických procesů v různých světových regionech, včetně dějin střední a východní Evropy. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech filozofie a historické vědy. V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování (peer-review) pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský filozofický a historický diskurz má velký zájem zejména o mezioborové studie ve filozofickém a historickém směru. Uvítané jsou zejména zkoumání v rámci pokročilé a slibné oblasti historie, včetně výzkumu o ustní historii a historické informatiky.

Evropský filozofický a historický diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve otištěné články.

Redakční kolégie:

Viorel Vizerianu, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Emma Hansová, PhD., profesorkyně, státní podnik (škola) “Jižnoukajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského” (*Ukrajina*)

Inna Golubovyč, PhD., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Mykola Zhurba, D.Sc. filozofie, profesor, Regionální institut postgraduálního pedagogického vzdělávání města Lugansk (*Ukrajina*)

Oksana Dovhopolová, PhD. phyl., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Rustem Kadyrzanov, ScD (Doktor filozofie), Profesor, Kazašská univerzita Mezinárodních vztahů a světových jazyků, jm. Ablai chána, Ústavu filozofie, politologie a religionistiky (*Kazachstán*)

Oana Kamelie Serban, PhD, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Oleksii Kchalapsis, Ph.D., Doktor filozofie, profesor, Národní hutní akademie Ukrajiny (*Ukrajina*)

Taras Goncharuk, Doktor historie, profesor, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Liudmyla Kormyč, PhD., Doktor historie, profesorkyně, Národní univerzita “Odeská právnická akademie” (*Ukrajina*)

Yrii Kotliar, PhD., Doktor historie, profesor, Černomorská státní univerzita jm. Petra Mohyly (*Ukrajina*)

Yevgen Kuzmin, PhD., Doktor historie, muzeum Jad-Vašem (*Izrael*)

Mykola Russev, PhD., Doktor historie, Vyšší antropologická škola, Chisinau (*Moldova*)

Andrzej Strojnowski, PhD., Doktor historie, Akadémie im. Jana Długosza, Czesťochow (*Polsko*)

Oleksandr Bezručko, doctor v oboru umění, profesor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Volodymyr Horpenko, PhD., doctor v oboru umění, professor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Jurij Loshkov, PhD., doctor v oboru umění, profesor, Charkivská Statní Akadémie umění (*Ukrajina*)

Lyudmyla Moskalyova, D.Sc. pedagogiky, profesorkyně, Státní pedagogická univerzita jm. Bogdana Chmelnického ve m. Melitopol' (*Ukrajina*)

Administrativní redaktor:

Mykola Poliovy, PhD historie, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasyliia Stusa

Časopis je indexovaný v mezinárodních scientometrických databázích Index Copernicus International Journals Master List: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

Editorial Policy

The European philosophical and historical discourse is international Journal dedicated to researches on topical issues of modern philosophy, history of philosophical thought, cultural studies, theory and philosophy of history, analysis of historical processes in particular regions of the world, including history of Central and Eastern Europe countries. The Journal aims at publishing of high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contribution to relevant scientific fields. The Journal works with anonymous peer-review system that verifies scientific quality of submitted articles.

The European philosophical and historical discourse has a particular interest in interdisciplinary researches in the field of philosophy, cultural studies and history, but by no means restricts its interests to these spaces. Researches in the field of advanced and promising directions of history such as oral history and digital history are also welcomed.

The European philosophical and historical discourse accepts original materials which are not under consideration elsewhere at the time of submission and does not accept already published materials.

Editorial Committee:

Viorel Vizureanu, PhD, professor, University of Bucharest (*Romania*)

Emma Hansova, ScD in philosophy, professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskiy (*Ukraine*)

Inna Golubovych, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Oksana Dovhopolova, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Mykola Zhurba, D.Sc. in Philosophy Science, professor, Lugansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (*Ukraine*)

Rustem Kadyrzhanov, ScD in philosophy, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages; Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies (*Kazakhstan*)

Oana Camelia Serban, PhD in philosophy, University of Bucharest (*Romania*)

Oleksii Halapsys, ScD in philosophy, professor, The National Metallurgical Academy of Ukraine (*Ukraine*)

Taras Honcharuk, ScD in history, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Liudmyla Kormych, ScD in history, professor, The National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Kotliar, ScD in history, professor, Petro Mohyla Black Sea State university (*Ukraine*)

Yevhen Kuzmin, PhD in history, Yad Vashem Museum (*Israel*)

Mykola Russiev, ScD in history, High Anthropological School (*Moldova*)

Andrzej Stroinovsky, ScD in history, professor, Jan Dlugosz Academy (*Poland*)

Oleksandr Bezruchko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Volodymyr Horpenko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Loshkov, Doctor of Arts, Professor, Kharkiv State Academy of Culture (*Ukraine*)

Lyudmyla Moskalyova, D.Sc. in Pedagogical Science, Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (*Ukraine*)

Administrative Editor:

Mykola Polovyi, PhD in History, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22312

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

<http://ephd.cz>

Table of contents

SOCIAL HISTORY

Vitalii Tatsienko, PHYSICAL APPEARANCE OF THE ORTHODOX PARISH CLERGY
IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF KYIV DIOCESE) 5

Vadym Danylets, CHANGING RELATIONS BETWEEN ENERGY PRODUCERS
AND CONSUMERS IN THE 1970S: LESSONS FOR TODAY 15

HISTORY OF CULTURE AND CULTUROLOGY

Olha Haidamachuk, ANTINOMY OF WRITING – VOICE IN “THREE MOMENTS”
BY LESYA UKRAINKA 26

Mariya Rohozha, ACTIVITY OF YEVHEN CHYKALENKO: PERSONAL DIMENSION 32

HISTORY OF SCIENCE

Vira Gamaliia, Artem Zabuga, Gennadii Zabuga, TWO SIDES OF SCIENTIST GEORGE
KISTIAKOWSKY 44

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 50

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 54

SOCIAL HISTORY

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3.1

Vitalii Tatsiienko, PhD in History

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

PHYSICAL APPEARANCE OF THE ORTHODOX PARISH CLERGY IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF KYIV DIOCESE)

Віталій Тацієнко, к. і. н.

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна*

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ)

The attempt to consider the main elements of the physical appearance of the Orthodox parish clergy, such as clothes and hairstyle – in the 19th – early 20th centuries was done in the article on the example of the Kyiv diocese. It is emphasized that the management of the Orthodox church strictly regulated the appearance of parish clergymen. The duty of clerks was to follow the corresponding dress code, which was provided by special extra-liturgical items of clothing and long hair. That clothing had to be worn not only during worship but also outside the church. The main everyday items of clothing of the clergy were inner and outer cassocks.

In the first half of the 19th century, notwithstanding a clear regulation, the violation of stipulated rules was frequent and clergymen wore secular items of clothing in daily lives. The measures taken by church management produced some results. From the mid-19th century, clergymen didn't wear secular articles of clothing in public.

Since the late sixties of the 19th century, the requirements for the physical appearance of clergymen had become quite liberal – wearing extra-liturgical items of clothing and long hair was not mandatory.

In the second half of the 19th – early 20th centuries, the issues of the abolition of obligatory wearing of the outer cassock and of permission for clergymen to wear secular items of clothing cut their hair, and shave beards were discussed in periodicals. Nevertheless, the church administration totally rejected them. Besides, following the corresponding dress code the church management required the avoidance of excessive smartness and elegance. The desire to wear luxurious fashionable clothes contradicted modesty, which had to be characteristic of clergymen in everything. Meanwhile, the priest had to avoid sloppiness concerning clothes and haircuts.

It is pointed out that at the end of the 19th century a part of the liberal-minded clergy completely ignored prohibitions. There were priests, who not only wore secular items of clothing in public but also cut their hair. However, those cases were isolated.

Keywords: Orthodox parish clergy, physical appearance, clothes, hairstyle, Kyiv diocese.

Постановка проблеми. У вивченні повсякденного життя православного духовенства залишається чимало недосліджених сторінок. Серед них й тема зовнішнього вигляду парафіяльних кліриків. Одяг та зачіска є одними із найважливіших елементів повсякденного життя. Особливості

зовнішнього вигляду духовенства обумовлювалися впливом професійного фактору та існуванням чітких норм дрес-коду. Сан зобов'язував носити усюди спеціальний одяг, відповідну зачіску, що протиставляло служителів Православної церкви світському середовищу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній вітчизняній історіографії питання зовнішнього вигляду духовенства часто зачіпається досить побіжно, в контексті розгляду інших питань¹. Більш детально означене питання вивчали О. Хортик², стаття якого присвячена позабогослужбовому одягу священнослужителів у практиці української церкви та Т. Савчук³, яка дослідила зовнішній вигляд православного духовенства в 20-30-х роках ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Канони християнської Церкви стосувалися і зовнішнього вигляду кліриків. Зокрема, у 27 правилі Трульського собору зазначалося: «Ніхто з тих, хто зачислений до кліру, нехай не вдягається в непристойний одяг, ні перебуваючи в місті, ні знаходячись у дорозі, але будь-хто з них нехай використовує одяг вже визначений для тих, що належать до кліру»⁴. А 16 правило VII Вселенського Собору забороняло духовенству розкіш і пишність в одязі: «Всяка розкіш та прикрашання тіла чужі священницькому чину і стану. З огляду на це єпископи, чи клірики, що прикрашають себе світлими та розкішними одежами, нехай виправляються»⁵.

Церковне керівництво Православної церкви досить жорстко регламентувало зовнішній вигляд парафіяльних кліриків. Зокрема, вимоги до вбрання духовенства визначалися в доповненнях до Духовного Регламенту. Місцеві церковні адміністрації мали слідкувати «щоб одяг їх верхній, хоча убогий, але чистий був, і єдиної чорної, а не іншої фарби, не ходили б простоволосі»⁶. Інструкція благочинним київського митрополита Ієрофея (Малицького) вимагала слідкувати за благопристойністю в одязі підзвітного духовенства⁷. А благочинницька інструкція видана Св. Синодом зобов'язувала «спостерігати, щоб священники, диякони та причетники ходили у пристойному духовному званню одязі, а саме: священники та диякони у рясах темного кольору»⁸. У «Керівництві для сільських пастирів» чітко регламентувався зовнішній вигляд священнослужителів: «священницькому сану визначено один одяг – ряса і підрясник; взуття неодмінно чорне, так пастир повинен з'являтися перед народом»⁹. Проте часто духовенство використовувало в побуті світський одяг, одягаючи рясу для виходу «на люди»¹⁰. Але позабогослужбовий одяг священник мав використовувати і в побуті, оскільки завжди могли завітати парафіяни, а з'являтися перед вірянами, благословляти їх у невластивому одязі пастирю «дуже непристойно»¹¹.

Таким чином, обов'язок кліриків полягав у дотриманні відповідного зовнішнього вигляду – спеціального позабогослужбового одягу та довгого волосся. Причому одяг цей необхідно було носити не лише під час богослужіння, а й поза межами церкви.

Основним повсякденним вбранням духовенства були підрясник і ряса. Підрясник являв собою довгий, до п'ят, одяг з вузькими рукавами і коміром на застібках. Він вважався спіднім елементом

¹ Хитровська, Ю. (2017). Правовий статус та моральний стан православного духовенства Правобережної України в другій половині ХІХ. ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 43, 32-42.; Опря, Б. О. (2011). *Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.)*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний Університет імені Івана Огієнка.

² Хортик, О. (2019). Позабогослужбовий одяг священнослужителів у практиці Української Церкви. *Науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Філософія. *Історія*, 14, 7-27.

³ Савчук, Т. (2010). Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної періодизації. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 1, 722-728.

⁴ *Руководство для сельских пастырей* (1885). *Внешнее приличие священника*, 8, 216.

⁵ *Руководство для сельских пастырей* (1889). *Мирской (небогослужебный) костюм древнего и современного священника*, 36, 24.

⁶ *Полное собрание законов Российской империи* (1830). *Собрание законов Российской империи с 1649*. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, VI, 4022, 707.

⁷ Белгородский, А. (1901). *Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799)*. Киев: Типография И. И. Горбунова, 35.

⁸ *Права и обязанности благочинного приходских церквей* (1900). Москва: Университетская типография, 12.

⁹ *Руководство для сельских пастырей* (1869). *Домашний быт приходских пастырей*, 20, 87-88.

¹⁰ *Руководство для сельских пастырей* (1889). *Мирской (небогослужебный) костюм древнего и современного священника*, 36, 26.

¹¹ *Руководство для сельских пастырей* (1869). *Домашний быт приходских пастырей*, 20, 87-88.

одягу, але міг носитися і самостійно. Підрясники були двох видів. Перший варіант – приталений одяг з розрізом зверху до низу, який розширювався у нижній частині. Ліва пола глибоко заходила під праву верхню полу, яка застібалася з лівого боку на шиї і поясі. Другий варіант – однорядка, також частіше приталений або прямий одяг з розрізом по центру від шиї до грудей або донизу, який застібався зазвичай на 33 гудзики. Шилися підрясники з різних тканин, найчастіше сукно, вовна, льон, сатин, іноді шовк¹.

Ряса – це верхній одяг з довгими, нижче долонь, широкими рукавами. Ряси теж були двох основних кроїв. Один відповідав підрясникам першого варіанту і відрізнявся тільки рукавами – довгими розширеними донизу. Інший вид ряси – пряма, розрізана посередині, яка застібалася тільки на комірі і грудях. При цьому її рукава були прямими, тобто однаково широкими від початку й до закінчення. Для ряс використовувалася така ж тканина як і для підрясників².

В побуті використовувалися ряси, які являли собою демісезонне і зимове пальто. Це ряси першого варіанту з чорним оксамитовим або хутряним коміром. Зимові ряси-пальта мали теплу підкладку³.

До повсякденного облачення духовенства входили і головні убори. Скуфія – головний убір священно- і церковнослужителів, яка являла собою дещо загострену шапочку, яку можна складати. Вона глибоко до брів закривала голову, а її складки утворювали знамення хреста. Камилавка – високий твердий головний убір священнослужителів. Указом імператора Павла I від 18 грудня 1797 р. були запроваджені фіолетові скуфії та камилавки як нагороди білому духовенству⁴.

Ще одним неодмінним атрибутом зовнішнього вигляду священника був наперсний хрест. Його носіння вважалося обов'язковим. Зокрема, у 1902 р. архієпископ таврійський, повідомляючи Св. Синод про «неблаговидну поведінку» парафіяльного духовенства під час їх перебування в курортних місцях, окрім іншого зазначав, що «священники знімають наперсні хрести»⁵.

Правила носіння одягу і навіть зачісок обер-прокурор Св. Синоду затверджував не тільки для священнослужителів, а й для причетників. Так, для церковнослужителів передбачалося «бороду не голити й волосся не стригти, а зачісувати його гладенько та зав'язувати, а розплітати виключно під час священнослужіння... Верхній одяг мати подібний до священнослужителів, темних кольорів, підперезуватися кушаком чи поясом такої ж кольорової гама, нижню білизну носити коротку, щоб вона не виступала за підрясник, ходити в чоботах, на голові носити круглу шапку чи капелюха...»⁶.

Церковнослужителі до кінця 60-х років XIX ст. так, як і священнослужителі, мали носити вбрання виключно «особливого для духовних крою». Традиційним одягом причетників був підрясник⁷. Тільки постановою Присутствія у справах православного духовенства від 16 квітня 1869 р. від церковнослужителів не вимагалось обов'язкового носіння позабогослужбового одягу та довгого волосся: «Псаломникам дозволяється, за бажанням, носити і світське вбрання, без відрощування волосся»⁸. Відповідно і благочинницька інструкція не вимагала використання духовної одежі, а лише контролювати аби «церковники [ходили] у одязі крою пристойному духовному чину»⁹.

Таким чином, у другій половині XIX ст. до зовнішнього вигляду та вбрання церковнослужителів вимоги були значно ліберальнішими і переважна їх більшість не використовували підрясник. Тому на сторінках церковної періодики зазначалося, що у церкві псаломника важко відрізнити від вірянина¹⁰. Але від причетників вимагалось, щоб вони мали благопристойний та охайний вигляд.

¹ *Настольная книга священнослужителя* (1983). Москва: Издание Московской Патриархии, 4, 110.

² Там само, 110-111.

³ Там само, 111.; Киевские епархиальные ведомости (1914). *Объявления*, 28, 335.

⁴ *Настольная книга священнослужителя* (1983). Москва: Издание Московской Патриархии, 4, 113-114.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 876, спр. 873, арк. 71.

⁶ Хитровська, Ю. (2017). Правовий статус та моральний стан православного духовенства Правобережної України в другій половині XIX ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 43, 34.

⁷ Старый, новый и желательный тип псаломщика (1901). *Руководство для сельских пастырей*, 1, 12.

⁸ *Полное собрание законов Российской империи* (1873). Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, XLIV, 46974, 323.

⁹ *Права и обязанности благочинного приходских церквей* (1900). Москва: Университетская типография, 12.

¹⁰ *Руководство для сельских пастырей* (1901). *Старый, новый и желательный тип псаломщика*, 1, 12.

Церковна адміністрація зауважувала, що дозвіл псаломникам використовувати світський одяг, іноді призводив до крайнощів і навіть «непристойності» у виборі вбрання. Засуджувалася строкатість і розмаїття в одязі церковнослужителів, тому окремими розпорядженнями прагнули змусити їх до стриманості. Зокрема, єпископ Оренбурзький і Уральський Володимир в 1899 р. звертаючись до консисторії зазначав: «деякі псаломники з'являлися до мене в червоних сорочках з кольоровими шнурками замість краваток, інші в піджаках і різних балахонах, більшість псаломників коротко пострижені»¹. Єпископ, вбачаючи у зовнішності причетників не тільки непристойність, а й ознаки все більшої світськості, вимагав від благочинних контролювати, щоб церковнослужителі не стриглися коротко. Це розпорядження єпископа Володимира було передруковано в різних церковних виданнях з метою вплинути на зовнішній вигляд причетників².

Все ж в першій половині XIX ст., попри чітку регламентацію, у повсякденному житті досить часто зустрічалися порушення визначених правил і священнослужителі одягалися у світський одяг. Так, митрополит Київський та Галицький Гавриїл (Банулеско-Бодоні) помічаючи, що священники і диякони «навіть у самому кафедральному та архієрейському домі ходять із заплетеним волоссям, а деякі і без ряс ... і не тільки у селах, але й у містах в такому вигляді перед народом з'являються», у жовтні 1800 р. наказав «щоб вони відповідно до сану, ніде із заплетеним і нерозчесаним волоссям без ряс і кафтанів чи в іншій непристойній їм неохайності, не сміли на публіці з'являтися»³. Це розпорядження митрополит повторив через місяць, 2 листопада, оскільки багато священників «ходили в сюртуках, в яких ходять світські люди»⁴.

Про використання світського вбрання в першій половині XIX ст. згадує і знавець життя православного духовенства Є. Крижановський. Коли у 1828 р. його батько отримав парафію у Київській єпархії, з 18 священників благочинницького округу тільки один ієрей мав семінарську освіту. Інші священнослужителі були т. зв. «псалтирниками» або «дячковськими богословами», так як отримували професійну підготовку у сільського священно-, церковнослужителя. Є. Крижановський залишив опис одягу цього старшого покоління сільських священників до якого належав його батько: «Всі вони виступали в димчастих халатах із застебнутим пояском, у присадкуватих пухових капелюхах з широкими полями та з клейончастим на капелюсі чохлам. Такий самий костюм носили тоді багаті євреї»⁵. Батько Є. Крижановського «вважав за краще вдома, влітку ходити в сорочці, зимою – в кожусі, в село виходив у довгополому сюртуку, який він називав шпенсером, йдучи до церкви на літургію, одягав каптан, а рясу тримав тільки для зустрічей з благочинним і для поїздки до міста, й завжди чомусь вважав цю частину священницького костюма "вченою вигадкою", що на мові його означало дурну претензію, порожнє марнославство»⁶.

В 40-х роках XIX ст. старше покоління священників почало замінювати нове – «всі богослови». Одягалися вони «вже за визначеною формою»⁷. Є. Крижановський влучно описав зміну поколінь духовенства у 40-50-х роках XIX ст., зазначаючи, що замість священника, що був прихильником давніх українських релігійних традицій, близько стояв до селянської громади та мав тісний зв'язок з нею, «головою парафії приходив безбородий юнак в шовковій рясі з претензіями на панка чи підпанка»⁸.

Заходи церковного керівництва мали свої результати. З середини XIX ст. священнослужителі практично не з'являлися на людях у світському одязі. Проте, єпархіальне керівництво і надалі реагувало на порушення парафіяльним духовенством правил носіння позабогослужбового одягу, звинувачуючи у цьому здебільшого молодих сільських священнослужителів. Наприклад, у розпорядженні київської церковної адміністрації 1874 р. не згадується використання священнослужителями світської одягу, а зауваження стосувалися неналежного вигляду кліриків. У червні 1874 р. консисторія повідомляла митрополита,

¹ Руководство для сельских пастырей (1901). *Старый, новый и желательный тип псаломщика*, 1, 12.

² Там само; Руководство для сельских пастырей (1900). *Необходимость благоприличия в одежде низших клириков*, 23, 115-116.

³ Чеховский, В. (1905). *Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803)*. Киев: Типография И. И. Горбунова, 206.

⁴ Там само.

⁵ Крыжановский, Е. М. (1890). *Собрание сочинений*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1, 531.

⁶ Там само, 531-532.

⁷ Там само, 531.

⁸ Там само, 533.

що «багато молодих сільських священиків Київської єпархії ходять по м. Києву в розстебнутих рясах нарозхрист, деякі з них носять шалі на рясах та з'являються у консисторію у розстебнутому верхньому одязі, на зразок шинелі, що показує недбале ставлення до присутственного місця. Можна припустити, що вони і в інші присутственні місця і до цивільних посадових осіб з'являються у тому ж вигляді»¹. Митрополит підтримав пропозицію консисторії циркулярно, через благочинних зобов'язати священнослужителів єпархії «дотримуватись завжди і всюди необхідної, встановленої звичаєм пристойності в носінні ряс і верхнього одягу, за прикладом київського градського духовенства»². Благочинні мали повідомляти єпархіальне керівництво про порушників, які одягалися невідповідно до сану.

Питання зовнішнього вигляду духовенства обговорювалося на сторінках церковної періодики. Зазначалося, що священик мав бути уважним до своєї зовнішності, щоб не дати приводу для осуду, адже саме зовнішній вигляд одразу впадає у вічі й формує перше враження про людину. Відзначалося, що священицьке служіння є служінням високим, відповідно і їх зовнішній вигляд має викликати повагу³. На сторінках «Керівництва для сільських пастирів» наголошувалося: «Особливий священицький одяг та інші особливості зовнішнього вигляду – символ його особливого звання, символ християнської серйозності, символ християнського зречення від світу і піднесення над його звичайною суетою. Ряса нагадує священику про його високе служіння, для якого обираються люди, що виокремлюються з-поміж мирян»⁴.

Проте в другій половині XIX ст. в періодиці обговорювалися питання відміни обов'язкового носіння ряси та дозволу священнослужителям використовувати світське вбрання, стригти волосся і голити бороду. А «довгополу одягу якщо і потрібно залишити, то хіба для виходу до церкви для відправлення богослужінь»⁵. Б. Опря справедливо зауважує, що у контексті загальної критики православного духовенства, що розгорнулася у публіцистичних виданнях, під засудження потрапило і священицьке вбрання⁶. У частини духовенства виникало бажання відмовитися від специфічних станових рис. Головним аргументом передусім було негативне ставлення як вищих так і нижчих станів до ряси та довгого волосся. Противники ряс наголошували, що відмова від позабогослужбового одягу принесе багато користі. Вони ставили у приклад російських священнослужителів за кордоном, яким поза церквою не заборонялося носити світське вбрання. Аргументували свою позицію тим, що ряса це «домашній», а не службовий одяг, «не мундир священика», бо таким є церковне облачення. Тому й не вбачали потреби у дотриманні відповідного дрес-коду поза храмом. У публіцистичних виданнях зазначалося, що ряса не відповідає кліматичним умовам в зимовий період. Обґрунтовувалася її непрактичність, адже вона постійно забруднювалася у вологу погоду, тому часто священик мав неохайний вигляд. Звучали й інші тези: незручність; непридатність для господарської роботи; вища вартість ряси і підрясника порівняно зі світським одягом; перешкода у зближенні з вірянами; не «руське» й не християнське походження, а чи то татарське, чи то турецьке, та й загалом називали її анахронізмом⁷.

У духовній періодиці, яка не тільки стояла на позиції канонів, але й очевидно виконувала замовлення вищої церковної адміністрації, подібна аргументація категорично не сприймалася. Захисники ряси зауважували, що «священик скрізь священик», тому не варто обмежувати його діяльність богослужінням. Це тільки один із трьох головних обов'язків священнослужителя. Не варто забувати про вчителство та «духовне керівництво вірян». Ці функції ієрей виконував постійно⁸.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 678, спр. 95, арк. 1.

² Там само, 2.

³ Руководство для сельских пастырей (1885). *Внешнее приличие священника*, 6, 149, 151.

⁴ Там само, 8, 204.

⁵ Там само, 205.

⁶ Опря, Б. О. (2011). *Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.)*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний Університет імені Івана Огієнка, 60.

⁷ На статтю под заглавием «К вопросу об одежде священников», помещенную в № 135 «Церковно-Общественного Вестника» за прошлый 1878 год (1879). *Руководство для сельских пастырей*, 2, 30-43.; Журнальные и газетные толки об одежде служащего духовенства православной церкви (1878). *Руководство для сельских пастырей*, 46, 402-403.; «Священникам», невольюбившим своих ряс и длинных волос (1879). *Руководство для сельских пастырей*, 4, 94-96.

⁸ На статтю помещенную в № 135 «Церковно-Общественного Вестника» за прошлый 1878 год: *Руководство для сельских пастырей* (1879). *К вопросу об одежде священников*, 2, 30-31.

У церковній періодиці автори виступали проти спроб модернізувати зовнішній вигляд та одяг духовенства, відстоюючи позицію, що традиційне вбрання виокремлює священника з широкого загалу й вселяє повагу до особи духовного звання. Зміна священницького одягу «означає придушення релігійного начала, якому має служити і якому має бути вірним і відданим наше священство, на користь начал європейської цивілізації та звичаїв світу; це прагнення поставити служителів церкви на одному рівні зі світськими людьми...; це означає бажати знищення будь-якої різниці між духовним і світським, між представниками духу релігії та представниками духу світу»¹.

Також на користь традиційного священницького одягу наводили аргумент, який лежав у моральній площині. Священик у рясі не міг собі дозволити те, що дозволяють світські люди, зокрема відвідувати театр, цирк, корчму тощо. Адже такі форми дозвілля для священнослужителів не допускалися. Ряса зобов'язувала витримувати «моральну чистоту поведінки». Бажання ж позбавитися відповідного дрес-коду подавалося як бажання «змішатися з натовпом, щоб у світському костюмі не бути пізнаваним і під покровом чужого одягу вільніше поводитися і спускатися в такі низини, до яких не допускає теперішня ряса»². Вона ж постійно нагадувала священнику про його сан, не дозволяла забутися і утримувала від відвідування місць «куди захоплює звичайну людину вихор сучасної розбещеності» та є «підтримкою морального авторитету»³. Волею-неволею традиційний одяг спонукав пастиря більш ретельно виконувати свій обов'язок⁴.

На шпальтах «Керівництва для сільських пастирів» наводилися й інші міркування на користь традиційного вбрання духовенства. Священницька ряса більше відповідала моральним мотивам для «прикриття наготи нашого тіла» порівняно з світським одягом⁵. І загалом широкий священницький одяг надавав більш строгого, стриманого і величного вигляду ніж короткий та урізаний сюртук⁶. Заперечувалася теза й про вищу вартість пошиття підрясника і ряси. Навпаки, відзначалося, що це значно дешевше та виключає необхідність гнатися за модою⁷. Прихильники канонів не розуміли навіть відмовлятися від традицій, наголошуючи, що в періодиці не обговорюється ж питання відмови від визначеного одягу чиновників чи однострою офіцерів⁸.

Окрім дотримання відповідного дрес-коду церковна адміністрація вимагала уникати надмірної чепурності та вишуканості. Бажання ж одягатися по моді, в дорогий одяг суперечило скромності, яка мала у всьому бути притаманна священнослужителю⁹. В церковних виданнях порушувалося питання потягу до світськості, франтівства, моди, що проявлялися у бажанні відмовитися від традиційного зовнішнього вигляду. Підкреслювалося, що прагнення слідувати моді спостерігалось серед молодих священників. Зазначалося, що у них підстрижене волосся та борода, ряса незвичного кольору, до того ж ще й вкорочена, з-під ряси видніються випущені на чоботи брюки, не завжди чорного кольору, іноді яскраві і картаті. Такі священнослужителі використовували широкі накрохмалені коміри, не застібали рясу на грудях, рукава ряси звужували та підкочували. В руках замість священницької тростини – невелика палиця, яку використовували світські особи, а на голові шляпа із модного магазину¹⁰. Обстоювалася думка, що такий вигляд священника викликав у вірян негативне ставлення.

В статті «Зовнішня пристойність священника» ієреям рекомендувалося не використовувати «розкішний одяг». Священнослужитель мав одягатися «просто – нехай костюм його буде з найдешевших матерій», але щоб «все в нього і на ньому було чисто та в порядку»¹¹, а особливу увагу зовнішності священнослужитель мав приділяти перед богослужінням. Священик не мав допускати

¹ Руководство для сельских пастырей (1885). *Внешнее приличие священника*, 8, 209.

² Там само, 211.

³ На статью помещенную в № 135 «Церковно-Общественного Вестника» за прошлый 1878 год: Руководство для сельских пастырей (1879). *К вопросу об одежде священников*, 2, 44.; Журнальные и газетные толки об одежде служащего духовенства православной церкви: Руководство для сельских пастырей (1878), 46, 404-405.

⁴ На статью помещенную в № 135 «Церковно-Общественного Вестника» за прошлый 1878 год: Руководство для сельских пастырей (1879). «Священникам», *невозлюбившим своих ряс и длинных волос*, 4, 111.

⁵ Руководство для сельских пастырей (1885). *Внешнее приличие священника*, 8, 213.

⁶ Там само, 214.

⁷ Руководство для сельских пастырей (1904). *По вопросу об одежде священников*, 35, 452.

⁸ Руководство для сельских пастырей (1879). «Священникам», *невозлюбившим своих ряс и длинных волос*, 4, 99-100.

⁹ Руководство для сельских пастырей (1885). *Внешнее приличие священника*, 8, 217.

¹⁰ Там само, 217-218.

¹¹ Там само, 219.

неохайності у одязі та зачісці, оскільки це «упускає гідність сану, який він носить, і може підірвати повагу до нього»¹.

До питання зовнішнього вигляду парафіяльного духовенства Київської єпархії церковна адміністрація зверталася і на початку ХХ ст. Зокрема, у вересні 1913 р. єпархіальний місіонерський з'їзд під головуванням митрополита зобов'язав духовенство Київщини «здійснювати богослужіння піднесено та не поспішаючи, не спокушати паству, дозволяючи собі порушувати пости, публічно палити, наприклад, на вокзалах, у вагонах, на вулицях, дотримуватися благопристойності в одязі, зачісці й не носити перстнів»². Як бачимо, окрім звичної тези про благопристойність одягу, духовенству зоборонялося носити прикраси.

В кінці ХІХ ст. частина ліберально налаштованого духовенства стала відверто ігнорувати заборони. З'являлися священники, які не тільки на людях носили світське вбрання, а й навіть підстригали волосся.

Згадка про те, що деякі священники Київської єпархії дозволяли собі не носити ряс є у спогадах уманського адвоката, громадського та кооперативного діяча П. Курінного. У записі за 12 січня 1915 р. йдеться: «Приходить голова Лещинівського т-ва священник Володимир Бінецький, одягнений у піджаку та дивує своїм костюмом іншого священника Іоанна Козицького (із с. Гродзевої)... Вперше він бачить священника у піджаку (підкреслення наше) і з цього приводу розповів випадок своєї зустрічі з простою бабою: “Я, йдучи в місто, зайшов у провулок і закурив цигарку, як мені йде назустріч баба... Зустрівшись зі мною, баба звернула убік і почала оминати мене, тобто батюшку, щоб не зустрітися близько, але відразу зупинившись, сказала: “Я хотіла підійти до Вас батюшка під благословення, але не можу – ви курите цигарку”...»³. Бачимо, що священник І. Козицький не приховував свого здивування із вбрання свого колеги, вперше побачивши священника у світському одязі. І. Козицький висловив своє категоричне ставлення до такого вбрання: «Цей випадок переконає мене, що й носіння піджака замість ряс принижує гідність пастиря»⁴.

Ще раз згадує П. Курінний про священника В. Бінецького у записі за 19 лютого 1915 р. У розмові з рахівником Верхняцького кооперативного товариства К. Бровченком, який раніше працював у товаристві с. Ліщинівка, останній, згадуючи про В. Бінецького, також не приховував свого подиву: «Особлива це людина... Одягається в піджак і так у цивільному одязі спілкується з селянами... Рясю одягає тільки при виконанні своєї служби по званню священника... Ставиться до селян дуже добре... За треби нічого не вимагає, а отримує тільки те, що йому дають добровільно»⁵.

Траплялися випадки, коли духовенство зверталось до церковного керівництва з проханням дозволити носити світський одяг. Так, у 1905 р. духовенство однієї із західних єпархій порушило клопотання перед Св. Синодом про дозвіл використовувати поза церквою світське вбрання. Це бажання мотивували ворожим ставленням місцевого населення до «руських людей». Клопотання Св. Синод розглядав з «сумом», адже не бачив жодних підстав для його задоволення⁶.

Важливим елементом зовнішнього вигляду священнослужителя було довге волосся та борода⁷. Рекомендації зводилися до того, що зачіска священника мала засвідчувати його скромність та стриманість. Церковна адміністрація, відстоюючи традицію носіння довгого волосся священнослужителями, виступала проти існуючих негативних варіантів цього, а саме – неохайного волосся, або навпаки – чепурного, пишно закрученого, яке священник постійно причісував й поправляв навіть на амвоні⁸. Необхідно було уникати крайнощів. І франтізм, і нечупарство в однаковій мірі було недопустимим, адже принижувало гідність сану.

На сторінках духовних журналів з осудом згадувалися священники, у яких «цілі копиці начесаного, або погано причесаного волосся» і крім того вони дозволяли собі у такому вигляді проводити богослужіння та виконувати треби⁹. На неохайний вигляд ієреїв звертали увагу і парафіяни. Зокрема, віряни с. Березівки Уманського повіту у скарзі на пияцтво місцевого священника

¹ Руководство для сельских пастырей (1885). *Внешнее приличие священника*, 8, 218.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 1074, спр. 666, арк. 9.

³ Торгал, Ю. В., Гарбузова, Л. Д. (ред.) (2013). *Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного*. Умань: Візаві, 80-81.

⁴ Там само, 81.

⁵ Там само, 89.

⁶ Церковные ведомости (1906). *Разъяснительное определение Святейшего Синода*, 2, 30.

⁷ Руководство для сельских пастырей (1885). *Внешнее приличие священника*, 8, 204.

⁸ Руководство для сельских пастырей (1902). *О ношении волос священнослужителями*, 12, 340.

⁹ Там само, 339.

Л. Маковського, окремо акцентували увагу на неналежному зовнішньому вигляді священнослужителя: «ходить по селу без шапки, з розпатланим волоссям»¹.

З іншого боку, священник не мав приділяти надмірну увагу своєму волоссю, адже «пишно завите, пишно розчесане, являло, щоправда, красиві, але зовсім недоречні каскади»². Таким чином, у зачісці священник не мав переступати межі «скромної та необхідної благопристойності»³.

Спроби церковної влади «облагородити» зовнішній вигляд служителів церкви поєднувалися з бажанням не допустити надмірної чепурності і гонитви за модою. Указ 1805 р. забороняв дячкам носити зачіску «лаверже», а у 1824 р. дияконам заборонялося брити вуса⁴. Також духовенству рекомендувалося носити волосся у косиці для зручності виключно вдома, в колі сім'ї, але в жодному разі у такому вигляді священнослужитель не мав з'являтися на людях. На сторінках «Керівництва для сільських пастирів» засуджувалися клірики, які з такою зачіскою ходили вулицями чи виконували треби, що вважалося «верхом непристойності»⁵.

Позабогослужбовий одяг як і зачіски духовенства продовжували бути предметом досить жвавих дискусій у другій половині XIX – на початку XX ст., в період обговорення подальшої долі церкви. На той час довге волосся міцно ввійшло в повсякденне життя духовного стану, стало невід'ємною частиною його образу. Проте «архаїчність» цієї традиції, яка приваблювала до себе консервативних священників, відштовхувала прихильників змін. В їхніх очах «дрімучість»: довге волосся ставало втіленням відсталості й нерозвиненості в тій же мірі, що і «довгопола» ряса та борода. Дискусії про зачіски стають частиною суперечок про зовнішній вигляд священника майбутнього і безпосередньо співвідносяться з питанням реформування церкви. Серед ієреїв, особливо молодих, з'являються шанувальники коротких світських стрижок⁶. Водночас, посягання на одяг і волосся розцінювалися як послідовний прояв «нелюбові» до всього «немирського» у пастирях: «Комусь знову завадили священницькі “хламіді” та священницькі “гриви”, як більмо на оці» – писав один з дописувачів⁷.

Висновки. Таким чином, приналежність до духовного стану диктувала клірикам необхідність дотримання відповідного зовнішнього вигляду. Якщо церковнослужителям з кінця 60-х років було дозволено за бажанням носити світське вбрання та підстригати волосся, то для священнослужителів обов'язковим було носіння підрясника, ряса та діяла заборона на короткі зачіски та гоління борода. Проте в кінці XIX – на початку XX ст. тенденції і певні звички світських станів поступово проникали в повсякденне життя цієї досить закритої соціальної верстви. Окремі священнослужителі не дотримувалися правил обов'язкового носіння позабогослужбового одягу та традиційної зачіски, проте такі випадки були радше винятками. Критерій «благорозумної міри» був головним у питанні належного зовнішнього вигляду священника.

References:

1. Belgorodskij, A. (1901). *Kievskij mitropolit Ierofej Malickij (1796-1799)* [The Metropolitan of Kiev Ierofej Malickij]. Kiev: Tipografija I. I. Gorbunova. [in Russian].
2. Chehovskij, V. (1905). *Kievskij mitropolit Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803)* [The Metropolitan of Kiev Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803)]. Kiev: Tipografija I. I. Gorbunova. [in Russian].
3. *Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1869). Domashnij byt prihodskih pastyrej [Home lives of parish pastors], 20, 85-96.* [in Russian].
4. Khortyk, O. (2019). *Pozabohosluzhbovyi odiah sviashchennosluzhyteliv u praktytsi Ukrainkoj Tserkvy [Extra-liturgical clothing of the clergy in the practice of the Ukrainian Church]. Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoi akademii Ivana Zolotoustoho «Dobryi Pastyr». Bohoslovja. Filosofiia. Istoriiia [The Scientific Bulletin of Ivan Zolotoustyi Ivano-Frankivsk Academy “Good Parson”. Theology. Philosophy. History], 14, 7-27.* [in Ukrainian].

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 615, спр. 130, арк. 1-3.

² *Руководство для сельских пастырей (1902). О ношении волос священнослужителями, 12, 340.*

³ Там само, 340.

⁴ Тинина, З. П. (1999). *Самодержавие и Русская Православная Церковь в первой четверти XIX века.* Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 33.

⁵ *Руководство для сельских пастырей (1902). О ношении волос священнослужителями, 12, 341.*

⁶ Макарова, В. (2007). *Облик русского священника: к истории длинных волос. Теория моды. Одежда. Тело. Культура, 4 < <http://deacon.ru/library/raznoe/68-makarova.html> > (2022, лютий, 03).*

⁷ *Руководство для сельских пастырей (1878). Журнальные и газетные толки об одежде служащего духовенства православной церкви, 46, 402.*

5. Khytrovska, Yu. (2017). Pravovyi status ta moralnyi stan pravoslavnoho dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XIX st. [A legal status and moral state of the Orthodox clergy of the Right-bank Ukraine in the second half of the 19th century]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats* [The pages of history: a collection of scientific works], 43, 32-42. [in Ukrainian].
6. Kryzhanovskij, E. M. (1890). *Sobranie sochinenij* [The collection of works]. Kiev: Tipografija S. V. Kulzhenko, 1. [in Russian].
7. Makarova, V. (2007). Oblik ruskogo svjashhennika: k istorii dlennyh volos [The appearance of a Russian priest: to the history of long hair]. *Teorija mody. Odezhda. Telo. Kultura* [Theory of fashion. Clothes. Body. Culture], 4 <<http://deacon.ru/library/raznoe/68-makarova.html>> (2022, February, 03). [in Russian].
8. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1889). *Mirskoj (nebogosluzhebnyj) kostjum drevnego i sovremennogo svjashhennika* [Mundane (extra-liturgical) costume of an ancient and modern priest], 36, 22-32. [in Russian].
9. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1879). *Na statju pod zaglavijem «K voprosu ob odezhde svjashhennikov», pomeshhennuju v № 135 «Cerkovno-Obshhestvennogo Vestnika» za proshlyj 1878 god* [For the article titled “To the question of priests’ items of clothing”, placed in No 135 of “Church Public Bulletin” for previous 1878], 2, 29-45. [in Russian].
10. *Nastolnaja kniga svjashhennosluzhitelja* [A reference book of a clergyman] (1983). Moscow: Publication of the Moscow Patriarchate, 4. [in Russian].
11. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1900). *Neobhodimost blagoprilichija v odezhde nizshih klirikov* [The necessity for propriety concerning the items of clothing of clerks], 23, 115-116. [in Russian].
12. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1902). *O noshenii volos svjashhennosluzhiteljami* [On wearing hair by clergymen], 12, 338-342. [in Russian].
13. Kievskie eparhialnyie vedomosti [Kiev diocesan news] (1914). *Obyavleniya* [Advertisement], 28, 330-336. [in Russian].
14. Oprya, B. O. (2011). Povsyakdenne zhyttja pravoslavnoho parafiyal'noho sil's'koho dukhovenstva Pravoberezhnoyi Ukrayiny (1860-ti-1917 r.) [Everyday life of the Orthodox parish rural clergy of Right-Bank Ukraine (1860s – 1917)]: *dysertatsiya na zdobuttja naukovoho stupenya kandydata istorychnykh nauk* [dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko. [in Ukrainian].
15. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1904). *Po voprosu ob odezhдах svjashhennikov* [On the question of priests’ items of clothing], 35, 450-456. [in Russian].
16. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [A complete collection of laws of the Russian empire] (1873). Sankt-Peterburg: Tipografija II otdelenija sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, XLIV, 46974, 321-325. [in Russian].
17. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, s 1649* [A complete collection of laws of the Russian empire, from 1649] (1830). T. VI. № 4022. Sankt-Peterburg: Tipografija II otdelenija sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 699-715. [in Russian].
18. *Prava i objazannosti blagochinnogo prihodskih cerkvej* [The rights and duties of a rural dean of parish churches] (1900). Moscow: University Printing House. [in Russian].
19. Tserkovnyie vedomosti [Church records] (1906). *Razyasnitelnoe opredelenie Svyateyshego Sinoda* [Explanatory definition of the Holy Synod], 2, 30. [in Russian].
20. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1879). *«Svjashhennikam», nevozljubivshim svoih rjas i dlennyh volos* [To “the priests” who disliked their outer cassocks and long hair], 4, 93-114. [in Russian].
21. Savchuk, T. (2010). Zovnishnii vyhljad pravoslavnoho dukhovenstva v period komunistychnoi periodyzatsii [The physical appearance of the Orthodox clergy in the period of communist periodization]. *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk* [The history of religions in Ukraine: a scientific yearbook], 1, 722-728. [in Ukrainian].
22. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1901). Staryj, novyj i zhelatelnyj tip psalomshhika, 1, 7-16. [in Russian].
23. Tinina, Z. P. (1999). *Samoderzhavie i Russkaja Pravoslavnaja Cerkov v pervoj chetverti XIX veka* [The autocracy and the Russian Orthodox Church in the first quarter of the 19th century]. Volgograd: Volgograd State University Publishing House. [in Russian].
24. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 127, op. 876, spr. 873. [in Russian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 127, op. 678, spr. 95. [in Russian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 127, op. 1074, spr. 666. [in Russian].
27. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 442, op. 615, spr. 130. [in Russian].
28. Torhal, Yu. V., Harbuzova, L. D. (ed.) (2013). *Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho* [Uman and Uman residents through P. F. Kurinnyi’s eyes]. Uman: Vizavi. [in Russian].

29. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1885). *Vneshnee prilichie svjashhennika* [The physical propriety of a priest], 6, 149-159. [in Russian].
30. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1885). *Vneshnee prilichie svjashhennika* [The physical propriety of a priest], 8, 203-219. [in Russian].
31. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej [The guide for rural pastors] (1879). *Zhurnalnye i gazetnye tolki ob odezhde sluzhashhego duhovenstva pravoslavnoj cerkvi* [Magazine and newspaper comments about the items of clothing of serving clergy of the Orthodox church], 46, 401-408. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3.2

Vadym DanyletsORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5568-4388>*The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine***CHANGING RELATIONS BETWEEN ENERGY PRODUCERS AND CONSUMERS IN THE 1970S: LESSONS FOR TODAY****Вадим Данилець***Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», м. Київ, Україна***ЗМІНИ ВІДНОСИН ВИРОБНИКІВ ТА СПОЖИВАЧІВ ЕНЕРГОНОСІЇВ У 1970-Х РОКАХ: УРОКИ НА СЬОГОДЕННЯ**

The events of the energy crises of 1970 might have been of interest only to historians until recently. It seemed that since then a formula had been found for an uninterrupted supply of energy from producer countries on a mutually beneficial basis and the balance of forces and interests between oil consumers and producers that had been established in the second half of 1970 made it impossible to disrupting energy supplies and the functioning of the new model of relations. However, in 2022, while carrying out a military invasion of Ukraine, Russia has also launched an energy war against the Western countries, especially Europe, hoping that it will be held hostage, given the heavy dependence on Russian hydrocarbon supplies and the sharp increase in global energy demand. Counting, therefore, on energy as well as economic and food crisis, which would entail upheaval and chaos, Putin is trying to implement his geopolitical plans of expansion into the West. This article demonstrates how the repetition of mistakes made before and after the crisis of the 1970s leads to the repetition of the negative consequences in the economy and energy of the world today. At the same time, the features of modern conditions and, accordingly, the prospects for the development of the energy and economic crisis are analyzed. The author used the method of historical analogies and comparative-historical analysis to help better understand the causes as well as to assess the potential consequences of today's crisis in the future. Based on an analysis of the global and regional political and economic factors inherent in each era, a link is made between the crises of the 1970s and the current energy crisis. Drawing on experience and the analogy of events, an attempt is made to learn the lessons for the present and to assess the prospects for the world economy and energy, which, despite the difficult conditions of the Russian-Ukrainian war, is on the cusp of a new era.

Keywords: energy crisis, consumer countries, producer countries, USA, Europe, OPEC, embargo, oil, gas, Russian-Ukrainian war.

Марк Твен якось сказав, що історія не повторюється, а часто римується. Криза внаслідок повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну і її наслідки дещо нагадують події 1973-74 років. Російсько-українська війна виявилась тим політичним конфліктом, який за аналогією війни Судного дня 1973 року став каталізатором нової енергетичної кризи. У відповідь на агресивні дії Росії, 6 червня 2022 року, ЄС ухвалив шостий пакет санкцій щодо Москви, який передбачає, зокрема, до 2023 року повну заборону імпорту всієї російської сирої нафти, доставленої морським шляхом, а також нафтопродуктів¹. Це рішення стало продовженням і доповненням плану

¹ European Commission (2022). *Війна Росії з Україною: ЄС ухвалив шостий пакет санкцій проти Росії*. Press release – 3 June <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_2802> (2022, серпень, 03).

«REPowerEU», оголошеного у травні, і вказує на припинення залежності ЄС від російського викопного палива, котре використовується як економічна і політична зброя. Згідно висновку Єврокомісії, ця залежність коштувала європейським платникам податків майже 100 мільярдів євро на рік. План «REPowerEU» також має на меті подолання кліматичної кризи¹.

Європа, по суті, прийняла виклик Росії з її енергетичним шантажем, що як видно із сьогоднішніх подій, стало початком кризи в енергетиці і врешті може розгорнутись в набагато більш масштабну світову енергетичну і економічну кризу. За словами голови Міжнародного Енергетичного Агентства (МЕА), Фатіха Бірала, а також відомого експерта в галузі міжнародної економіки і енергетики Деніела Єргіна,² нинішня світова енергетична криза може бути набагато масштабнішою, ніж та, що пережив світ у 1970-х. Єргін вважає, що сьогоднішні проблеми можуть продовжитись набагато довше, ніж попередні. Якщо раніше криза була тільки нафтовою, то тепер йдеться про багатопланову. Криза охопила не лише Європу. В інтерв'ю Fox News президент Асоціації нафти і газу США, Тім Стюарт, заявляв: «Ми переживаємо найбільшу, можливо, найважчу енергетичну кризу за останні 50 років. Ціни на бензин та дизель рекордно високі, а запаси рекордно низькі». При цьому він звинуватив адміністрацію США у нездатності допомогти країні вийти з рекордно високих цін на пальне³.

Для розуміння причин, чому так сталося і оцінки ймовірних наслідків для світу, важливо порівняти дві енергетичних кризи – 1970 років і 2022 року, та знайшовши історичні паралелі, винести уроки для сьогодення. Масштабна криза 1970 років допомагає краще зрозуміти сучасну, так само, як і сучасна дозволяє краще зрозуміти минулу. Отже, зараз ми маємо унікальний шанс краще побачити події 1970 років і винести з них уроки для сьогодення.

Зв'язок між двома кризами та уроки для сьогодення

На межі 1960-х і 1970-х років спостерігалось загострення ситуації на Близькому Сході, що проявилось спочатку низкою вимог і ультиматумів урядів країн-виробників щодо американських і європейських нафтових компаній. На тлі підйому арабського націоналізму і Руху неприєднання країни-виробники мали рацію розцінювати нафтовидобувні концесії західних компаній пережитком колоніального минулого. Виробники висували вимоги щодо збільшення частки доходів, підняття ціни нафти, різного роду компенсацій тощо. Західні уряди-споживачів повільно йшли на поступки виробникам, оскільки їх передусім бентежила безперебійність поставок, яку виробники погрожували порушити через скорочення виробництва в разі невиконання їхніх вимог⁴. Крім того, виробники погрожували введенням ембарго і націоналізацією. В ситуації, коли залежність Європи від нафти ОПЕК становила 75-80%⁵, ці погрози становили серйозну загрозу. В результаті дійшло до повної або часткової націоналізації нафтовидобувних потужностей більшістю країн-виробників ОПЕК. Ціни на нафту стрімко зростали, що негативно позначалось на економіках країн-споживачів. Зрештою у жовтні 1973 р. нафтове ембарго ОАПЕК призвело до стрімкого загострення енергетичної кризи в країнах Заходу.

Протягом наступних десятиліть з часів арабського ембарго 1973-74 рр. політичні кризи і війни продовжували відбуватись в нафтовидобувних країнах близькосхідного регіону (іранська революція 1979-го року і нафтовий шок, ірано-іракська війна, війна в Перській затоці, війна в Іраку 2003 р. та інше). Вони не могли не вплинути на енергетичну політику європейських споживачів. Зважаючи на довготривалу політичну нестабільність близькосхідного регіону, Європа намагалась знайти альтернативні джерела поставок. Європейські країни-споживачі, шукаючи надійне джерело поставок після чергової арабо-ізраїльської війни 1967 року, все більше звертали свій погляд на радянську

¹ European Commission (2022). *REPowerEU: План стрімкого зниження залежності від російського викопного палива і швидкого просування «зеленого переходу»*

<https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_3131> (2022, серпень, 03).

² Yergin, D. (2022). *The Energy Crisis Will Deepen. Project Syndicate – The world's opinion page*

<<https://www.project-syndicate.org/commentary/energy-crisis-will-deepen-no-supply-by-daniel-yergin-2022-07?barrier=accesspaylog>> (2022, серпень, 01).

³ Fox News Channel (2022). *U.S. Oil and Gas Association President: The country is facing the 'most challenging energy crisis' in 50 years* <<https://www.foxnews.com/media/u-s-oil-gas-association-president-country-facing-most-challenging-energy-crisis-50-years>> (2022, липень, 30).

⁴ Parra, F. (2004). *Oil politics. A Modern History of Petroleum*. London ; New York: I.B. Tauris, 134-135.

⁵ Some Implications For The United States Of The Likely Massive Increase In Middle East Foreign Exchange Reserves. Intelligence memorandum. June, 1971.

нафту. Саме тоді розпочалася реалізація проекту «газ в обмін на труби» і будівництво нафтопроводів з СРСР до Західної Європи, зокрема, Німеччини, яка протягом десятиліть активно нарощувала імпорту з СРСР/РФ¹. Багатьом країнам Європи здавалося, що на заміну поставок з бурхливого близькосхідного регіону вони отримають більш стабільні поставки з СРСР. Зі свого боку, Радянському Союзу потрібно було закривати діри у своїй неефективній економіці й він активно продав нафту на Захід. Нафтове ембарго ОПЕК посилювало ці тенденції. Згідно однієї з програм МЕА, закладеної в його основі, співробітництво, передусім європейських країн, в рамках організації повинно було призвести до «зменшення залежності від нафти ОПЕК»². Одним зі шляхів досягнення цього було «освоєння нафтових ресурсів, які не входили до ОПЕК»³. Протягом десятиліть паралельно з розробкою нових родовищ Німеччина, Франція, Італія в рамках програми зменшення залежності від ОПЕК збільшували закупки нафти та газу з СРСР, будувалися все більш потужні трубопроводи до країн Європи. Країни Європи, зі свого боку, все активніше брали участь у розвитку радянських нафто-газопромислів, поставляючи високоякісне технічне обладнання⁴. Упродовж 1970-х рр. країнами Заходу було поставлено такого обладнання на \$ 5 млрд.⁵ Розпад СРСР не вплинув суттєво на погляди європейських споживачів щодо їх енергетичної політики, і після 1990 року імпорту енергоносіїв, зокрема, природного газу, продовжував збільшуватись⁶. Таким чином, країни Європи поступово потрапляли у залежність від іншого виробника – Росії. Незадовго до початку російсько-української війни 2022 року, залежність Німеччини від російського газу становила – 49%, Франції – 15%, Італії – 38%, Австрії – 86 %, Болгарії – 79%, Польщі – 50 %⁷.

Отже, після потрясінь 1973 – 74 рр., які сколихнули усталену десятиліттями систему постачання енергоносіїв, європейським країнам здавалось, що вони віднайшли в особі СРСР/РФ альтернативу ОПЕК, зокрема близькосхідній нафті. Історія повторилась тим, що створились передумови для повторення енергетичної кризи 1970-х років. Нову залежність споживача від нафти та газу використав ненадійний видобувальник задля реалізації своїх планів геополітичної експансії на Захід. Як і майже півстоліття тому війна виробника з одним із споживачів (раніше це був Ізраїль, тепер – Україна) спричинила енергетичну кризу для всіх індустріально-розвинених країн світу.

Наслідки та способи врегулювання

Протягом років, що передували кризі 1970-х рр., промислові країни ставали все більш залежними від нафти, що імпортувалася переважно з одного регіону, відомого своєю політичною нестабільністю, повідомляє МЕА⁸. Вони тоді були «марнотратними та неефективними» у використанні енергії, мали «жалюгідно нерозвинені» заходи енергозбереження⁹. Вони також не змогли належним чином розробити альтернативні нафтові джерела енергії або розвинути власне виробництво. З того часу, в принципі, мало що змінилося. «Сьогодні потреба у швидких діях щодо підвищення енергоефективності як ніколи актуальна», – йдеться у повідомленні МЕА¹⁰. Це включає скорочення залежності Європи від імпорту природного газу з Росії, який різко погіршився через війну з Україною.

¹ ResearchGate (2020). *German gas imports from USSR/Russia, 1970-2018* <https://www.researchgate.net/figure/German-gas-imports-from-USSR-Russia-1970-2018_fig1_347876625> (2022, серпень, 01).

² Willrich, M., Conant, A. M. (1977). The International Energy Agency: An Interpretation and Assessment. *The American Journal of International Law*, 71 (2), 199-223.

³ Там само.

⁴ The role of western equipment in soviet oil and gas development. September 1, 1984.

⁵ Там само.

⁶ The Stack Exchange Network (2022). *Share of Russian gas in European demand 1990-2013 (bcm and %)* *EIA International Energy Statistics Database, based on 40 European countries. Why did EU fail to reduce their dependence on Russian natural gas?* <<https://i.stack.imgur.com/sEYcP.png>> (2022, серпень, 02).

⁷ Statista (2022). *Share of gas supply from Russia in Europe in 2021, by selected country* <<https://www.statista.com/statistics/1201743/russian-gas-dependence-in-europe-by-country/>> (2022, серпень, 02).

⁸ Scott, R. (1994). *The history of the International Energy Agency: the first twenty years. Volume 1: Origins and structures of the IEA*. Paris: IEA/OECD, 11.

⁹ Там само.

¹⁰ Motherway, B., Klimovich, K., Rozite, V. (2022). Accelerating energy efficiency: What governments can do now to deliver energy savings. *International Energy Agency* <<https://www.iea.org/commentaries/accelerating-energy-efficiency-what-governments-can-do-now-to-deliver-energy-savings>> (2022, серпень, 01).

Криза 1973 року дала суттєвий поштовх до реалізації нової енергетичної стратегії США. У листопаді 1973 р. президент Р. Ніксон оголосив «Проект незалежності»¹, який мав на меті суттєво зменшити залежність США як від близькосхідної нафти, так і від спалювання вуглеводнів загалом. В рамках Проекту активно розроблялись і запроваджувались альтернативні джерела енергії, зокрема «зелена» і атомна енергетика, а також заходи по її економії (енергозберігаючі технології). Активізувались також пошуково-розвідувальні роботи поза межами ОПЕК задля зменшення залежності від держав-членів цієї організації. Після створення у 1974 р. МЕА, ідеї Проекту були закладені в основу довгострокової стратегії нової організації, що мало було розширити цілі Проекту на широке коло країн-споживачів. Однак антикризова діяльність з часом послабилась, коли налагодились поставки після арабського ембарго. Компромісна формула взаємовідносин, що була віднайдена з країнами-виробниками Третього світу виявилась досить ефективною на практиці, і перспективи повторення ембарго 1973 р. здавались дедалі менш реалістичними. Західні уряди країн-споживачів енергії ставали все менш активними у досягненні раніше поставлених цілей і у 1980 роках під впливом цього психологічного фактору було суттєво пригальмовано розвиток нової енергетичної стратегії.

Зрештою, у 2022 році після повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну і пов'язаної з цим енергетичної кризи, країни світу, передусім європейські, знову опинились не готовими до дефіциту енергоносіїв. Щоправда, тепер в порівнянні з 1970-ми роками здійснено суттєвий рух у бік Великого енергетичного переважання². Цей історичний паралелізм наштовхує на думку, що сьогодні, як і 50 років тому, ситуацію в короткотерміновій перспективі повинна врятувати ефективна заміна та перерозподіл ресурсів. У 1970-х роках це було можливим лише за умови міцної скоординованої комунікації між споживачами західного світу. Нафтове ембарго та високі ціни змусили країни Організації Економічного Співробітництва і Розвитку розгорнути нечувані в мирні часи плани заощаджень. Деякі заходи були нетривалими, наприклад, нормування бензину в багатьох країнах, запровадження в Нідерландах, Бельгії та Швейцарії неділі без автомобіля або вимога у Франції вимикати світло після 22:00 тощо. У Великій Британії, де відбувались страйки шахтарів, було введено триденний тиждень, згідно з яким комерційне використання електроенергії обмежувалося трьома послідовними днями щотижня, щоб зменшити споживання електроенергії.

В умовах енергетичного ембарго проти Росії негайні політичні дії повинні мінімізувати наслідки ембарго для Європи. Оскільки попит на газ є сезонним, своєчасний перехід на норвезькі та інші джерела має зберегти європейське промислове виробництво та накопичити запаси на зиму. Це повинно запустити динаміку заміни та перерозподілу, які є центральними для зниження економічних витрат. Водночас заміщення російського імпорту нафти та вугілля, ймовірно, не створить великої проблеми, наприклад, газ, який зараз використовується для виробництва електроенергії, можна заощадити, перейшовши на вугілля. У довгостроковій перспективі ситуацію повинні покращити зростання і прискорення відновлюваної енергетики, частка якої має сягнути 45 % до 2030-го року³. Сформована коаліція з ОПЕК на протипагу конфронтації могла б значно посилити позиції західного світу перед обличчям російського енергетичного шантажу і економічної кризи. Нагадаємо, що сьогодні, як і 50 років тому найбільші у світі резервні потужності з виробництва нафти має член ОПЕК – Саудівська Аравія – 1,5 – 2 мільйони барелів на день⁴, що дозволяє реагувати на кризи шляхом збільшення пропозиції. У зв'язку з цим, країнам Заходу досить важливо створити коаліцію з ОПЕК, оскільки коаліція ОПЕК+ Росія є досить сильною і небезпечною в плані спільності внутрішніх фіскальних інтересів⁵.

¹ Parra, F. (2004). *Oil politics. A Modern History of Petroleum*. London ; New York : I.B. Tauris, 186, 252.

² European Commission (2022). *REPowerEU: План стрімкого зниження залежності від російського викопного палива і швидкого просування «зеленого переходу»* <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_3131> (2022, серпень, 03).

³ Там само.

⁴ U.S. Energy Information Administration (2022). *What drives crude oil prices: Supply OPEC* <<https://www.eia.gov/finance/markets/crudeoil/supply-opec.php>> (2022, липень, 31).

⁵ Deb, K., Rajendran, A. (2022). Q&A Implications of the OPEC+ Announcement to Increase Oil Production. *Center on Global Energy Policy (CGEP) – Columbia SIPA* <<https://www.energypolicy.columbia.edu/research/qa/qa-implications-opec-announcement-increase-oil-production>> (2022, серпень, 01).

Усі ці заходи потребують міцної комунікації між урядами, що на думку Д. Єрґіна може перешкодити розвитку найгіршого сценарію, а саме масштабів кризи 1970-х рр.¹ Тоді країни Європи на тлі занепаду американо-європейського енергетичного співробітництва, яке досить успішно долало попередні кризи, розпочали панічно накопичувати запаси нафти, що збільшило попит і поглибило кризу². Зважаючи на сказане, варто відзначити ще низку подібних історичних паралелей і збігів для того, аби чіткіше окреслити лінію антикризових дій в нових, але досить подібних в політичному і енергетичному аспектах реаліях.

Історичні аналогії подій

Криза 1970-х років не розгорнулася раптово після арабського нафтового ембарго 1973 року. Вона розпочалася набагато раніше і дефіцит енергоносіїв у США відчувався ще на початку 1970-х років³. При чому криза тут розпочалася не лише як нафтова, а ще й газова та електроенергетична⁴. Подібну ситуацію спостерігаємо сьогодні. Увертюрою до кризи 2022 р. була минулорічна енергетична газова криза в Європі, що, як прийнято вважати, була пов'язана з пандемією COVID-2019. А після російського повномасштабного вторгнення в Україну, ембарго запровадиться не лише на російський газ, а й на нафту та вугілля, залежність від якого протягом останніх десяти років зросло більш ніж удвічі⁵.

У 1973 р. араби, використавши вдалий для них момент, коли попит на нафту зріс, розпочали війну і увели ембарго проти недружніх країн-споживачів. Ніби слідуючи цьому прикладу, путінська Росія скористалася збільшеним попитом на газ у Європі. Коли його ціна з жовтня 2020 – по грудень 2021 року зросла на небувалі 1200 % і у перші місяці 2022 року продовжувала залишатись високою⁶, Росія розпочала повномасштабну війну в Україні, розраховуючи щонайменше на європейський нейтралітет.

Ще до ембарго 1973 р. в деяких країнах-виробниках відбулась повна або часткова (поступова) націоналізація концесійних нафтопромислів. Це повторюється і сьогодні з тією лише особливістю, що західні компанії самі полишають Росію, а остання планує націоналізувати їх потужності, що залишаються⁷.

Фінальне загострення кризи у 1970-х було обумовлене уведенням виробниками нафтового ембарго проти споживачів. Нині – навпаки, ембарго уведене споживачами проти виробника⁸. Це демонструє новий етап розвитку – від суспільств з цінностями загального споживачького благоденства і до суспільства де мають пріоритет цінності загальної безпеки. Західні суспільства продемонстрували безпрецедентну єдність не лише в галузі енергоресурсів (ембарго проти Росії за наслідками є дуже болячим для них самих), а й у політичному, ідеологічному та інших аспектах, що повинні допомогти Україні вистояти проти навали путінської Росії та відстояти в межах всього світу цінності свободи і демократії, на яких базується сучасна система міжнародного права. Лише одностайна консолідація країн Заходу в рамках цього питання може гарантувати перемогу України у протистоянні з російською агресією, а Європі продемонструвати непохитність перед енергетичним шантажем виробника, повторивши події 1973 – 1974 років, коли нафтова зброя ОАПЕК не змогла

¹ Domm, P. (2022). The world could be on the brink of an energy crisis rivaling the 1970s, says IHS Markit's Yergin. *CNBC* <<https://www.cnbc.com/2022/03/03/the-world-could-be-on-the-brink-of-an-energy-crisis-rivaling-the-1970s-says-ihs-markets-yergin.html>> (2022, липень, 31).

² Chakarova, V. P. (2010). *Energy Crises and Cooperation: Do International Institutions Matter?* Doctor of Philosophy (PhD), Dissertation, International Studies, Old Dominion University, 23, 89. DOI: 10.25777/vqje-zs58.

³ Lifset, R. D. (2014). A New Understanding of the American Energy Crisis of the 1970s. *Historical Social Research* 39 (4), 22-42. DOI: 10.12759/hsr.39.2014.4.22-42.

⁴ Там само.

⁵ European Parliamentary research service (2022). *EU energy import dependency from Russia, Share of total import* <<https://epthinktank.eu/2022/06/16/monitoring-the-energy-situation-in-the-eu-june-2022/eu-energy-import-dependency-from-russia/>> (2022, липень, 31).

⁶ GIS (2022). *Natural gas prices in Europe, change in % from Oct. 2020* <<https://www.gisreportsonline.com/r/russia-europe-gas/>> (2022, липень, 31).

⁷ World edition –USA Today (2022). *Vladimir Putin threatens to seize assets of Western businesses that have left Russia* <<https://eu.usatoday.com/story/money/business/2022/03/13/russia-putin-threatens-to-seize-assets-of-departing-western-companies/7026192001/>> (2022, липень, 30).

⁸ European Commission (2022). *Війна Росії з Україною: ЄС ухвалив шостий пакет санкцій проти Росії* <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_2802> (2022, серпень, 03).

змусити європейські держави-мішені суттєво змінити свою політику¹. Аналітики стверджують, що зазвичай економічні санкції не досягають своєї мети і держави-мішені не змінюють свою політику під впливом інших держав². Так, наприклад, у 1974 році арабські країни-виробники не досягли завдяки нафтовому ембарго найголовнішої мети, а саме того, щоб міжнародне співтовариство змусило Ізраїль змінити політику щодо окупованих територій, палестинців та Єрусалиму³. Це є важливим аргументом на користь того, що сьогодні економічні санкції щодо Росії повинні поєднуватись з успішними воєнними діями української армії.

Війна арабів з ізраїльтянами у 1973 р. не була раптовою, а по суті, продовженням або загостренням війни, розпочатої у 1967 році. Велика частина істориків навіть вважають ці два воєнні конфлікти першою і другою фазами однієї війни. Так чи інакше, війна в Україні була не чим іншим, як фазою загострення воєнного конфлікту на українському Донбасі, розпочатого ще у 2014 році. Більше того, це загострення не було раповим як у 1970-х роках, так і у 2022 р. Згідно прогнозів і оцінок, впродовж 1970 – 1973 рр. ЦРУ і РНБ США неодноразово повідомляли президента і держдепартамент відносно можливого воєнного конфлікту з боку арабів і можливого в цьому випадку застосування ними «нафтової зброї»⁴. Історія повторилась у 2021 р., коли в жовтні американська розвідка повідомляла про велику ймовірність повномасштабної воєнної агресії Росії проти України⁵.

Сьогодні, як і у 1970-ті рр., США та їхні союзники не змогли вчасно виробити стратегію врегулювання наслідків світової енергетичної і економічної кризи, що призвели до стрибка цін на паливе у країнах ЄС, що в окремих місцях навіть викликало протести. Ще більший дефіцит і стрибок цін на паливе навесні 2022 року мав місце в Україні. До прикладу, під час попередніх політичних криз, що несли потенційні загрози світової енергетичної і економічної кризи (1951, 1956 і 1967-го років), завдяки вчасному реагуванню США, негативні наслідки скорочення поставок нафти було швидко подолано⁶.

Цікава також і подібність американо-європейської взаємодії у кризовий період. Європа досить неохоче відгукувалась на заклики США щодо допомоги у бойових діях. Тоді і зараз європейці, зважаючи на високий рівень енергетичної залежності, були більше за США схильні до примирення із країнами-виробниками енергоносіїв, учасниками війни. Однак якщо тоді європейці дійсно не мали особливих інтересів у війні арабів з ізраїльтянами, то зараз пацифізм деякого з них цілком не виправданий і загрожує призвести до ще більших економічних і політичних втрат.

Путін підступно скористався зручним моментом для початку повномасштабних бойових дій. Він діставав вигоду зі слабких сторін чи помилок інших країн, використовуючи передусім можливість, пов'язані зі статусом Росії – найбільшого постачальника енергоресурсів до Європи. На початку 2022 року ціни на газ і нафту залишались дуже високими⁷. Було очевидним, що Європа ще не оговталась від масштабної газової кризи. Економіка світу, зазнавши значного спаду після пандемії COVID-2019, тільки-но розпочала набирати темпів. Водночас ризики, пов'язані з COVID, продовжують зберігатись. Щодо політичної ситуації, то на думку Д. Єрґіна, напередодні вторгнення Росії «Путін досяг результатів, що відповідали його цілям: НАТО було розділено, Європейський Союз у безладі, а політика Америки роздроблена, брудна та поляризована»⁸. На початку 1970 років, напередодні арабського нафтового ембарго, світом вже розповсюджувалась енергетична криза, пов'язана з підвищенням цін внаслідок вимог і ультиматумів країн-виробників. Вони чудово розуміли, що темпи розвитку західних економік потребували все більших витрат палива

¹ Licklider, R. (1988). The Power of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherlands, the United Kingdom, Canada, Japan, and the United States. *International Studies Quarterly*, 32 (2), 205-226.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Foreign Relations of the United States (1973). *National Intelligence Analytical Memorandum 1969-1976, XXXVI, energy Crisis, 1969-1974*. Document 185.

⁵ Ignatius, D. (2021). Why the CIA is so worried about Russia and Ukraine. *The Washington Post*. November 30.

⁶ Chakarova, V. P. (2010). Energy Crises and Cooperation: Do International Institutions Matter? Doctor of Philosophy (PhD), Dissertation, International Studies, *Old Dominion University*, 65-70, 141, 178. DOI: 10.25777/vqje-zs58.

⁷ Robertson, B. (2022). Natural Gas Prices EU Dutch TTF (€/MWh) 2017-2022. Europe's gas shortage: LNG unable to deliver energy security. *GASWORLD* <<https://www.gasworld.com/europes-gas-shortage-lng-unable-to-deliver-energy-security/2022828.article>> (2022, липень, 31).

⁸ Yergin, D. (2020). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. New York: Penguin Press, 74.

і що на початок 1970-х рр. попит на нафту у світі наздогнав пропозицію. Значно збільшити виробництво і наздогнати попит в короткі терміни можливо було лише завдяки членам ОПЕК, зокрема країнам Перської затоки. Політична аналогія простежується також досить яскраво. США були зайняті війною у В'єтнамі, Лаосі та інших регіонах. Протидіючи арабським радикальним режимам Близького Сходу, США підтримували особливі взаємовідносини з Іраном, Саудівською Аравією та ОАЕ. При цьому забезпечувалась всебічна підтримка Ізраїлю, що урешті в умовах холодної війни вимагало різновекторності політичної стратегії.

З огляду на сказане, виникає необхідність застосування контрзаходів, що полягають у зниженні світових цін на нафту шляхом збільшення видобутку. Однак попри все сказане, існує також ряд особливостей ситуації сьогодення, непритаманних кризі 1970-х, які необхідно враховувати при розробці довгострокової стратегії.

Особливості нових умов

Головна особливість нинішньої кризи полягає в тому, що цього разу це «добровільне ембарго», це страйк покупців, а не постачальників¹. «Те, чого ми раніше не бачили, – це серйозна проблема <...>, коли компанії не хочуть вести бізнес з Росією», – говорить Д. Єрґін². Нафтові компанії відмовляються від великих інвестицій, в яких вони, можливо, витратили роки на розвиток операцій і працевлаштували тисячі людей в Росії. Очевидно, що у випадку ембарго покупців уряди країн Заходу є набагато більш консолідованими у своїх діях і плануванні. Отже, досягти максимум єдності і взаємодії між урядами щодо компенсації нестачі і мінімізації негативних для західних економік наслідків, вірогідно, має бути набагато легше, ніж в часи ембарго постачальників 1973 р.

Початок енергетичної кризи 1970-х рр. був ознаменований економічними факторами глобального масштабу. Вони були тісно пов'язані з кризою Бреттон-Вудської валютно-фінансової системи і її наслідками, зокрема девальвацією долара США. У сьогодиншньому політичному конфлікті подібних економічних причин світового масштабу очевидно не спостерігається. Росія безуспішно намагалась наздогнати передові економіки, посилити власну валюту, що передбачало протидію американському долару. Не дивно, що однією з перших вимог Путіна після початку війни і уведення економічних санкцій була вимога купувати російську нафту за рублі для того, щоб посилити їх конкурентоспроможність щодо долара, євро і юаня. Однак ці спроби були приречені внаслідок перманентної відсталості Росії, причини якої лежать в особливостях тоталітарного режиму «країни-бензоколонки».

Війна в Україні є набагато кривавішою, запеклішою і небезпечнішою для всього світу, оскільки існує загроза обміну ракетно-ядерними ударами. Ще до початку російського повномасштабного вторгнення, після окупації Криму та частини українського Донбасу 2014 р., уся архітектура європейської безпеки була зруйнована³. Погіршує ситуацію для України та зрештою для безпеки всього світу і те, що Франція і Німеччина не поспішають з воєнною допомогою не лише через газову залежність і бізнесові інтереси, а й передусім з причин рефлексії на німецьку і французьку «східну політику» попередніх років, які, як прийнято вважати, зробили вагомий внесок у пом'якшення холодної війни⁴.

У відповідь на енергетичне ембарго ЄС, яке передбачає поступову відмову від імпорту російської нафти морем⁵, Кремль, наслідуючи приклад країн-експортерів у 1970-х роках, вирішив діяти на випередження і в липні 2022 року, скоротивши поставки газу до Європи, натякнув про наміри уведення газового ембарго проти неї⁶. Це скорочення має на меті

¹ Domm, P. (2022). The world could be on the brink of an energy crisis rivaling the 1970s, says IHS Markit's Yergin. *CNBC* <<https://www.cnbc.com/2022/03/03/the-world-could-be-on-the-brink-of-an-energy-crisis-rivaling-the-1970s-says-ihs-markets-yergin.html>> (2022, липень, 31).

² Там само.

³ Keersmaeker, G. (2022). *Russia After the Cold War and Germany After World War I, a Cautious Comparison*. Ghent Institute for International and European Studies. Ghent University. <https://www.ugent.be/ps/politiekewetenschappen/gies/en/gies_papers/2022-ukraine/russia-after-the-cold-war-and-germany-after-world-war-i-a-cautious-comparison#_edn28> (2022, липень, 29).

⁴ Там само.

⁵ European Commission (2022). *Війна Росії з Україною: ЄС ухвалив шостий пакет санкцій проти Росії* <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_2802> (2022, серпень, 03).

⁶ Payne, J. (2022). Exclusive: Russia's Gazprom tells European buyers gas supply halt beyond its control. *Reuters* <<https://www.reuters.com/business/energy/russias-gazprom-declares-force-majeure-gas-supplies-europe-2022-07-18/>> (2022, серпень, 02).

«максимально ускладнити європейцям підготовку до зими» і змусило ЄС прийняти рішення щодо 15-відсоткової економії¹.

Якщо криза 1970-х років була передусім наслідком нафтового ембарго, що призвело до паливного дефіциту в західних країнах, то сьогоднішні події не є обумовленими лише питаннями нафти і навіть газу. Паралельно нафтовому, країнами Заходу прийнято рішення щодо газового і навіть вугільного ембарго щодо Росії. А оскільки вона є одним з лідерів експорту цих енергоносіїв, світовий ринок отримує серйозну нестачу. Нестача газу має вплинути на електроенергетичну галузь Європи, оскільки масштабне уведення останнім часом відновлювальних джерел енергії (при скороченні виробництва на вугільних та атомних електростанціях) сильно залежить від погодних умов, і газові електростанції на сьогодні є практично єдиним способом згладити коливання виробленої потужності.² Разом з тим, існує ще ряд товарів переважно сировинного типу, на які покладено обмеження. Це, зокрема, золото, російська сталь, добрива, цемент, деревина, алкогольна продукція та інше. Водночас обмежений експорт до Росії, переважно високотехнологічної продукції, комп'ютерів, чіпів, смартфонів, автомобілів, літаків, тощо, а також обмежені банківська система, різного роду фінансово-кредитні потоки і послуги³. До сказаного слід додати неможливість через російське військове вторгнення в Україну повноцінного експорту українських товарів, переважно сільгосппродукції, а також сталі, хімічної сировини, деревини тощо. Довоєнні масштаби вказаних поставок, як з Росії, так і з України сягали десятків млн. тон на рік і сотень мільярдів доларів товарообігу, що неодмінно матиме серйозний негативний вплив на світову торгівлю і економічну ситуацію. В деяких країнах очікується навіть продовольча криза внаслідок неможливості експорту українського зерна. Нічого подібного не було у 1970-х роках і тому є всі підстави припускати, що наслідки сьогоднішньої війни в Європі без рішучих колективних дій призведуть до кризи не лише енергетичної, а й торгово-економічної, що у результаті може спричинити набагато більш руйнівні наслідки.

У 1970 роках через дорожчання нафти було здійснено досить стрімкий прорив у напрямку енергоекономії і альтернативних джерел. І хоча пізніше ці темпи були пригальмовані, сьогодні енергетичний дефіцит може і повинен здійснити поштовх до цивілізаційного переходу у нову енергетичну еру за якої кардинально зміняться погляди на вуглеводневу викопну сировину як паливо. При цьому європейські держави будуть звільнені від необхідності імпорту енергоносіїв у Росії.

Набагато гостріше на сьогодні стоять питання, пов'язані зі змінами клімату внаслідок спалювання вуглеводнів. Саме ця обставина разом з подорожчанням нафти та газу, на думку американських фахівців, сприятиме подоланню європейськими країнами економічних труднощів щодо «енергетичного переходу» до «зеленої енергетики» і сприятиме досягненню кранами-підписантами цілей Паризької угоди 2015 р. Якщо у 1970-х роках згідно «проекту незалежності» перехід на альтернативні джерела втілювався в будівництві АЕС, то зараз планується повна відмова від викопного палива. Під час праймеріз 2020 року, тодішній кандидат Джо Байден сказав: «Ми збираємося позбутися викопного палива».⁴ Дотримуючись цих обіцянок, адміністрація вжила численні дії щодо обмеження, скасування або затримки виробництва енергії на основі вуглеводнів, починаючи від буріння і закінчуючи трубопроводами до експортних терміналів⁵. Якщо 50 років тому світ ще не був готовим до подібного повномасштабного переходу до альтернативної енергетики, то сьогодні вже є серйозний напрацьований досвід, що є результатом також кліматичної політики держав світу. Розвиток цих напрямів повинен лише прискоритись під впливом енергетичної кризи та російсько-української війни і, таким чином, зменшити роль нафти і суттєво послабити економіку Росії як країни-агресора. Послабити газову залежність від неї можуть поставки скрапленого природного

¹ Harding, L. (2022). Russia's Gazprom to make drastic cut to Europe's gas supply from Wednesday. *The Guardian*, 26, July.

² Hošek, J. (2022). Europe's dependence on imports of energy commodities from Russia in the context of Russia's invasion of Ukraine. *Czech National Bank (CNB) – Monetary policy report* <<https://www.cnb.cz/en/monetary-policy/monetary-policy-reports/boxes-and-articles/Europes-dependence-on-imports-of-energy-commodities-from-Russia-in-the-context-of-Russias-invasion-of-Ukraine/>> (2022, серпень, 02).

³ European Commission (2022). *Війна Росії з Україною: ЄС ухвалив шостий пакет санкцій проти Росії* <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_2802> (2022, серпень, 03).

⁴ Kartch, J. (2022). Joe Biden: «We Are Going To Get Rid of Fossil Fuels». *Americans for tax reform*. <<https://www.atr.org/joe-biden-we-are-going-get-rid-fossil-fuels/>> (2022, липень, 31).

⁵ Mills, M. P. (2022). Ukraine and the Great Energy Reset. *City Journal – Eye on the news* <https://www.city-journal.org/ukraine-war-and-the-new-shale-revolution?wallit_nosession=1> (2022, липень, 28).

газу зі США, які завдяки сланцевій революції захопили роль світового лідера з експорту СПГ. Збільшення поставок американського СПГ до Європи посилило б тут конкуренцію, де американський газ наряду з іншими постачальниками СПГ на рівних конкурував би з російським газом¹.

У 1970-х рр. Саудівська Аравія та Іран були надійними союзниками США в регіоні і уся міжнародна нафтова політика США могла без сумнівів розраховувати на підтримку цих двох гігантів нафтовидобутку. Сьогодні ситуація виглядає зовсім інакше: Саудівська Аравія вже не є настільки надійним союзником США. У липні 2022 року під час візиту Дж. Байдена до Саудівської Аравії, президент намагався домовитись щодо майбутнього збільшення видобутку нафти і тим самим зменшення її ціни, що катастрофічно вплинуло б на доходи Росії. Однак врешті Саудівська Аравія не взяла на себе зобов'язань щодо збільшення видобутку². Що стосується Ірану, то після ісламської революції 1979-го року країна взагалі знаходиться під санкціями ООН. При цьому Росії вкрай важливо підтримувати політичну напруженість на Близькому Сході задля недопущення рішення Заходу щодо зняття санкцій з Ірану, оскільки величезний потік іранської нафти на Захід зменшив би її попит у світі, що було б не на користь Росії. Візит Путіна до Ірану в липні 2022 р. був частиною реалізації цієї стратегії.

Якщо у 1973 бойові дії вдалося зупинити дипломатичним шляхом і тим самим припинити (хоча й не відразу) дію ембарго, то сьогодні врегулювання ситуації набагато менше залежить від дипломатії, оскільки російська влада, здійснюючи воєнні злочини в Україні, зациклена на відновленні того, що Путін вважає історичною імперією Росії. Необхідно протистояти агресії як воєнним шляхом, так і в поєднанні із зусиллями на енергетичному та інших фронтах. Росія є країною-бензоколонкою, валютні надходження держбюджету якої на 50% залежать від продажу енергоносіїв³. Після застосування на практиці 6-го пакету санкцій, ухваленого Єврокомісією, європейські країни будуть продовжувати шлях до повної відмови від імпорту російського газу та нафти і, якщо ембарго-2022 буде діяти впродовж довгого періоду, воно може сягнути початку постнафтової епохи.

Найголовніша, на наш погляд, особливість ситуації 2022 року, що становить головну причину неприйнятності врегулювання конфлікту шляхом дипломатії полягає у тому, що війна Судного дня 1973 року, розпочата арабами, при всій своїй підступності мала на меті відвоювання арабських територій, окупованих Ізраїлем 6 років до того. По суті, увесь арабський світ підтримував цю війну як визвольну, хоч і приймало участь у ній лише три арабські країни – Єгипет, Сирія та Ірак. Війна 2022 року – протилежне явище. Росія здійснила повномасштабне воєнне вторгнення в Україну всупереч усіх міжнародних правил з метою підкорення її і розширення своєї імперії, яка продовжуватиме загрожувати всьому цивілізованому світові. Дипломатичне вирішення в цьому випадку було б «умиротворенням агресора» ціною права українського народу на свободу і суверенітет його держави, нездатне зупинити експансію та політичний і енергетичний шантаж Росії щодо країн Заходу.

Отже, як було проаналізовано, кожна історична подія є зазвичай по-своєму унікальною. Однак, враховуючи сьогоденні реалії, процес пошуку і вивчення історичних аналогій становить практичну цінність в контексті набутого досвіду з метою винесення уроків та своєчасного комплексного реагування в майбутньому.

Висновки

Війна в Україні швидко вийшла зі свого локального виміру і стала війною європейською. Ця війна нагадала нам про події досить недалекого минулого, коли збройний конфлікт і енергетична залежність призводять до масштабних потрясінь в галузі забезпечення енергоресурсами. Одним з головних питань сьогоденішнього порядку денного є зменшення залежності від політично нестабільного виробника, викопного палива та пошук альтернативних джерел. Нинішня криза показала, що уроки подій 1970-х років і методи їх врегулювання не були ефективними через ряд причин, зокрема, через те, що західні суспільства, вийшовши з кризи, не поспішали продовжувати активну інноваційну енергетичну політику. Ігноруючи заплановані темпи розвитку альтернативної енергетики і зменшення залежності від країн-виробників європейці потрапляли у залежність від Росії. Таким чином, сучасна енергетична криза оголила десятиліття недалекогоглядної енергетичної

¹ Yergin, D. (2020). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. New York: Penguin Press, 67.

² Lynch, M. (2022). The New Old Middle Eastern Order. Biden's Trip Shows Why Washington Is Still Getting the Region. *Foreign Affairs*. July, 26.

³ Yergin, D. (2020). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. New York: Penguin Press, 74.

політики країн-споживачів, що наполегливо сигналізує нам про те, що настав час для Великого Енергетичного Перезавантаження.

Якщо середовище в якому розгорталась енергетична криза 1970-х рр. вважати за початкове, то в силу об'єктивних причин, пов'язаних з особливостями російсько-української війни, міжнародної безпекової ситуації, змінами клімату, екологічної ситуації, небезпекою пандемій, збільшенням взаємозалежності світу, збереження його великої залежності від викопного вуглеводневого палива, а також наслідками війни в Україні, сьогодні ми знаходимося в набагато більш вразлившому світі. Саме ця обставина вимагає від західної спільноти рішучих, швидких і послідовних дій, спрямованих передусім на: припинення війни шляхом воєнного виснаження Росії з колективною підтримкою санкційної політики; перехід на альтернативні джерела – зелену енергетику, електротранспорт; прийняття довгострокових програм з відмови від російського газу, що включатиме диверсифікацію європейського газового ринку і підвищення енергетичної безпеки; розширення НДДКР щодо розробки нових джерел енергії і технологій їх використання. Усе це повинно, якщо не виправити помилки, допущені раніше, то, принаймні, мінімізувати наслідки кризи і стабілізувати енергетичну безпеку країн світу, який знаходиться на порозі нової енергетичної епохи.

References:

1. European Commission (2022). *Viyina Rosiyi z Ukrayinoyu: YES ukhvalyv shostyy paket sanktsiy proty Rosiyi* [Russia's war on Ukraine: EU adopts sixth package of sanctions against Russia] <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_2802> (2022, August, 03). [in Ukrainian].
2. European Commission (2022). *REPowerEU: Plan strimkoho znyzhennya zalezhnosti vid rosiyskoho vykopnoho palyva i shvydkoho prosuvannya «zelenoho perekhodu»* [REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition] <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/IP_22_3131> (2022, August, 03). [in Ukrainian].
3. Directorate of Intelligence – CIA (2011). *Some Implications For The United States Of The Likely Massive Increase In Middle East Foreign Exchange Reserves. Intelligence memorandum*. June, 1971.
4. Directorate of Intelligence – CIA (2011). *The role of western equipment in soviet oil and gas development*. September, 1984.
5. Foreign Relations of the United States (1973). *National Intelligence Analytical Memorandum. Washington, 1969-1976, XXXVI, Energy Crisis, 1969-1974*. Document 185.
6. Chakarova, V. P. (2010). *Energy Crises and Cooperation: Do International Institutions Matter?: Doctor of Philosophy (PhD), Dissertation*. Old Dominion University. DOI: 10.25777/vqje-zs58.
7. Yergin, D. (2020). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. New York: Penguin Press.
8. Parra, F. (2004). *Oil politics. A Modern History of Petroleum*. London; New York: I.B. Tauris.
9. Scott, R. (1994). The history of the International Energy Agency: the first twenty years. *Origins and structures of the IEA*. Paris: IEA/OECD, 1.
10. Deb, K., Rajendran, A. (2022). Q&A Implications of the OPEC+ Announcement to Increase Oil Production. *Center on Global Energy Policy (CGEP) – Columbia SIPA* <<https://www.energypolicy.columbia.edu/research/qa/qa-implications-opecc-announcement-increase-oil-production>> (2022, August, 01).
11. Licklider, R. (1988). The Power of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherlands, the United Kingdom, Canada, Japan, and the United States. *International Studies Quarterly*, 32 (2), 205-226.
12. Lifset, R. D. (2014). A New Understanding of the American Energy Crisis of the 1970s. *Historical Social Research*, 39 (4), 22-42. DOI: 10.12759/hsr.39.2014.4.22-42.
13. GIS (2022). *Natural gas prices in Europe, change in % from Oct. 2020* <<https://www.gisreportsonline.com/r/russia-europe-gas/>> (2022, July, 31).
14. Willrich, M., Conant, A. M. (1977). The International Energy Agency: An Interpretation and Assessment. *The American Journal of International Law*, 71 (2), 199-223.
15. Domm, P. (2022). The world could be on the brink of an energy crisis rivaling the 1970s, says IHS Markit's Yergin. *CNBC* <<https://www.cnn.com/2022/03/03/the-world-could-be-on-the-brink-of-an-energy-crisis-rivaling-the-1970s-says-ihsmarkit-yergin.html>> (2022, July, 31).
16. Hošek, J. (2022). Europe's dependence on imports of energy commodities from Russia in the context of Russia's invasion of Ukraine. Monetary policy report. *Czech National Bank (CNB)* <<https://www.cnb.cz/en/monetary-policy/monetary-policy-reports/boxes-and-articles/Europes-dependence-on-imports-of-energy-commodities-from-Russia-in-the-context-of-Russias-invasion-of-Ukraine/>> (2022, August, 02).
17. Kartch, J. (2022). Joe Biden: «We Are Going To Get Rid of Fossil Fuels». *Americans for tax reform*. <<https://www.atr.org/joe-biden-we-are-going-get-rid-fossil-fuels/>> (2022, July, 31).
18. Keersmaeker, G. (2022). Russia After the Cold War and Germany After World War I, a Cautious Comparison. *Ghent Institute for International and European Studies. Ghent University*

- <https://www.ugent.be/ps/politiekewetenschappen/gies/en/gies_papers/2022-ukraine/russia-after-the-cold-war-and-germany-after-world-war-i-a-cautious-comparison#_edn28> (2022, July, 29).
19. Mills, M. P. (2022). Ukraine and the Great Energy Reset. *City Journal – Eye on the news*. <https://www.city-journal.org/ukraine-war-and-the-new-shale-revolution?wallit_nosession=1> (2022, July, 28).
 20. Motherway, B., Klimovich, K., Rozite, V. (2022). Accelerating energy efficiency: What governments can do now to deliver energy savings. *International Energy Agency* <<https://www.iea.org/commentaries/accelerating-energy-efficiency-what-governments-can-do-now-to-deliver-energy-savings>> (2022, August, 01).
 21. European parliamentary research service (2022). *EU energy import dependency from Russia, Share of total import* <<https://epthinktank.eu/2022/06/16/monitoring-the-energy-situation-in-the-eu-june-2022/eu-energy-import-dependency-from-russia/>> (2022, July, 31).
 22. Yergin, D. (2022). The Energy Crisis Will Deepen. *Project Syndicate – The world’s opinion page* <<https://www.project-syndicate.org/commentary/energy-crisis-will-deepen-no-supply-by-daniel-yergin-2022-07?barrier=accesspaylog>> (2022, August, 01).
 23. U.S. Energy Information Administration (2022). *What drives crude oil prices: Supply OPEC* <<https://www.eia.gov/finance/markets/crudeoil/supply-opec.php>> (2022, July, 31).
 24. Lynch, M. (2022). The New Old Middle Eastern Order. Biden’s Trip Shows Why Washington Is Still Getting the Region. *Foreign Affairs*. July 26.
 25. Payne, J. (2022). Exclusive: Russia’s Gazprom tells European buyers gas supply halt beyond its control. *Reuters* <<https://www.reuters.com/business/energy/russias-gazprom-declares-force-majeure-gas-supplies-europe-2022-07-18/>> (2022, August, 02).
 26. Robertson, B. (2022). Natural Gas Prices EU Dutch TFF (€/MWh) 2017-2022. Europe’s gas shortage: LNG unable to deliver energy security. *GASWORLD* <<https://www.gasworld.com/europes-gas-shortage-Ing-unable-to-deliver-energy-security/2022828.article>> (2022, July, 31).
 27. The Stack Exchange Network (2022). *Share of Russian gas in European demand 1990-2013 (bcm and %) EIA International Energy Statistics Database, based on 40 European countries. Why did EU fail to reduce their dependence on Russian natural gas?* <<https://i.stack.imgur.com/sEYcP.png>> (2022, August, 02).
 28. ResearchGate (2020). *German gas imports from USSR/Russia, 1970-2018* <https://www.researchgate.net/figure/German-gas-imports-from-USSR-Russia-1970-2018_fig1_347876625> (2022, August, 01).
 29. Harding, L. (2022). Russia’s Gazprom to make drastic cut to Europe’s gas supply from Wednesday. *The Guardian*. 26, July.
 30. World edition –USA Today (2022). *Vladimir Putin threatens to seize assets of Western businesses that have left Russia* <<https://eu.usatoday.com/story/money/business/2022/03/13/russia-putin-threatens-to-seize-assets-of-departing-western-companies/7026192001/>> (2022, July, 30).
 31. Statista (2022). *Share of gas supply from Russia in Europe in 2021, by selected country* <<https://www.statista.com/statistics/1201743/russian-gas-dependence-in-europe-by-country/>> (2022, August, 02).
 32. Ignatius, D. (2021). Why the CIA is so worried about Russia and Ukraine. *The Washington Post*. November 30.
 33. Fox News Channel (2022). U.S. Oil and Gas Association President: The country is facing the ‘most challenging energy crisis’ in 50 years <<https://www.foxnews.com/media/u-s-oil-gas-association-president-country-facing-most-challenging-energy-crisis-50-years>> (2022, July, 30).

HISTORY OF CULTURE AND CULTUROLOGY

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3.3

Olha Haidamachuk, PhD in Philosophy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0005-1380>

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Ukraine

ANTINOMY OF WRITING – VOICE IN "THREE MOMENTS" BY LESYA UKRAINKA

Ольга Гайдамачук, к. філос. н.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Україна

АНТИНОМІЯ ПИСЬМА – ГОЛОСУ В "ТРЬОХ ХВИЛИНАХ" ЛЕСІ УКРАЇНКИ

The article is devoted to the analysis and interpretation of the hidden and still unexplored antinomy of the writing and the voice in Lesya Ukrainka's philosophical dialogue "Three Moments". This antinomy is conducted through all three moments, and, therefore, is not accidental. Each of the three moments continues in its acoustic space with the corresponding audio accompaniment, which determines the goal – to analyze the intonation structure of the poem. Club, prison, emigration – the space of moments of a different "intonation crisis" of Girondist, who wants, but can not write for different reasons. The letter itself ultimately brings him doom (from the letters of the one who decided to write). It has been found that the deep basis of the three moments is the archetype of the triple soul, each one responds to its challenge in a certain time and space. From the "cultural" space of the club, where the conflict of the Mind with the Heart arises, the moments of Girondist's life pass through the prison space to the "natural" space in exile. His intonation crises are as follows: 1) one who intones vividly but does not write; 2) one who wants to, but cannot write due to internal detonation; 3) one who is desperate and exhausted in the articulation of writing. Every crisis is provoked and asked by Montagnard. The transformations of the Girondist worldview caused by him seem irreversible. Great power is attributed to writing: from the power to grant privileges, to broadcast testaments, to unite the hearts of friends – to powerful ambitions, powerful destructive intentions, equivalent to the strength of a strong army or the aim of a sniper bullet. The voice yields to the power of writing and is defeated in a battle with the archives of memory. But the power of writing is undermined by despair and emotional exhaustion.

Keywords: intonation, articulation, detonation, book, text, dialogue, charters.

Постановка проблеми. Рідкісний випадок – коли структура тексту відбита в самій його назві (архітектоніка п'єси підпорядковується назві¹. Така акцентуація підсилює значущість цих трьох "хвилин", які, попри свою нетривкість, радикально змінюють плин життя героя. Умовні три хвилини – не рядові і не буденні, інакше немає сенсу так їх виділяти. Все життя вкладається у фігуру багатокрапки. Але з цього пунктиру не вимальовується пряма лінія. Радше це "поворотні" миті, сповнені пафосу вибору (мить самореалізації / самовияву²), які пульсують і лишають по собі зигзаг. Символічною – заголовковою (назва "Три хвилини") – багатокрапкою діалог починається і змістовною багатокрапкою завершується: що трапилося з героєм, коли він припинив своє добровільне самовигнання, невідомо.

¹ Мерзвинський, В. (2007). Поетика заголовків драматичних творів Лесі Українки. *Слово і час*, 2, 39.

² Там само, 36.

Аналіз наукових публікацій. Л. Кулінська, досліджуючи специфіку поетики драматичних творів Л. Українки¹, не приділила уваги антиномії письма – голосу у драматичному діалозі “Три хвилини”. У роботі С. Винар дослідницьку увагу зосереджено на комунікативному аспекті міфологічної ономастики у творах Л. Українки². Тоді як розвідку Н. Приходько присвячено стилістиці пунктуаційних знаків у драматичних творах³. Назва “Три хвилини” як “специфічний психосоціолінгвістичний вузол” (словами І. Кошевої, чи як “приманка” товару (за Р. Бартом⁴), або “поріг” (Н. Кожина) увиразнює загальну тональність твору⁵. Мержвинський розподіляє заголовки драматичних творів Л.Українки на чотири групи: антропоцентричні, часопросторові, позначники метафоричної універсальності деталі (найтрадиційніші, класичні⁶), позначники символічності стану. Заголовок “Три хвилини” він відносить до “часопросторової” моделі⁷ і вважає цю модель “найхарактернішою” для ідіостилю Українки, бо він “відтворює авторську картину світу”⁸. Однак потім він уточнює, що “Три хвилини” – єдиний “часовий” заголовок у корпусі заголовків драм Л. Українки. Аналізуючи зміст саме цього діалогу з унікальним для авторки типом заголовку, О. Баган виявляє “прив’язаність”⁹ Лесі Українки до ідеалістичної філософії.

“Три хвилини” – дійсно філософська річ, не всі шари якої ще досить вичитані. Написана у буремному 1905 році у Зеленому Гаю. Історіософськи досліджуючи волонтаристсько-іраціоналістський дискурс діалогу “Три хвилини”, О.Баган зосереджується на світоглядному конфлікті ліберальних раціоналістів (в особі Жирондиста) з містико-героїчними волонтаристами (в особі Монтаньяра), вважаючи, що сама Леся схильна до волонтаристської концепції історії і “завжди стверджує домінанту Духу над Матерією, Якості над Кількістю, елітарної Особистості над Юрбою, Шляхетності і Рицарського Пориву над Пристосуванством і Дріб’язковістю”¹⁰. Головні герої, проектуючи майбутнє, покладаються на різні “двигуни” історії: або на ідею-розум, або на емоцію-волю. І, згідно з інтерпретацією Баган, розум програє волі, а ідея, відповідно, – живій людській силі¹¹. Але кожна перемога зрештою стає поразкою, бо вони обидві є складовими історичних циклів. На другому плані, як доказ циклічності цього конфлікту, згадується антиномія ідеї республіки (Брут) й ідеї монархії (Цезар). Але поза увагою лишається антиномія письма – голосу, проведена через всі три миті, які, що важливо, минають у різних акустичних просторах.

Мета статті – проаналізувати інтонаційну структуру поеми, оскільки кожній миті відповідає свій акустичний простір. *Клуб, тюрма, еміграція* – лаштовані під певну “інтонаційну кризу” ліричного героя (Жирондиста), що повсякчас планує писати листи чи заповіти, але так і не наважується довірити голос буквам, від яких зрештою й одержує погибель (від букв того, хто зважився на запис чужих слів).

Виклад основного матеріалу. Простір І. Клуб – закритий простір. Саме тут відбувається зав’язка. Причому Леся Українка без усіляких переходів відразу безпосередньо зсередини клубу долучає читача до розмови. Цей публічний простір налаштований на поліфонію, взаємодію, тобто на життя. Тут, у штучно створеному середовищі (культура) народжується конфлікт Розуму з Серцем. Попри публічність (яка представлена натовпом, який “фонить” промовами і гамором) цього простору, Леся дозволяє читачеві розчути голоси тільки двох співрозмовників, які “в палкій суперечці одбиваються від гурту” і зупиняються “на одшибі”. Те, що вони виокремлюються з-поміж гурту

¹ Кулінська, Л. П. (1971). *У світі ідей та образів: особливості поетики драми Лесі Українки*. Київ: Дніпро.

² Винар, С. В. (2012). *В. Е. В. Міфологічна ономастика: комунікативний аспект. Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: Київський університет, 41 (1).

³ Приходько, Н. (2014). *Стилїстика пунктуаційних знаків у драматичних творах. Лінгвостилїстичні студії, 1*.

⁴ Цитуємо за: Мержвинський, В. (2007). *Поетика заголовків драматичних творів Лесі Українки. Слово і час, 2, 33*.

⁵ Мержвинський, В. (2007). *Поетика заголовків драматичних творів Лесі Українки. Слово і час, 2, 35*.

⁶ Там само.

⁷ Там само, 34.

⁸ Там само, 36.

⁹ Баган, О. Р. (2001). *Художня історіософія Лесі Українки: волонтаристсько-іраціоналістський дискурс (на матеріалі діалогу “Три хвилини”). Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 7, 12*.

¹⁰ Баган, О. Р. (2001). *Художня історіософія Лесі Українки: волонтаристсько- іраціоналістський дискурс (на матеріалі діалогу “Три хвилини”). Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 7, 12*.

¹¹ Там само, 13.

і впродовж всього діалогу лишаються безіменними (“Жирондист” і “Монтаньяр” – ідентифікатори політичних переконань), з одного боку, символізує їхню маргінальність, а з іншого, – що парадоксально – їхню типовість. Ця гранична узагальненість особливо впадає в око, коли помітимо, що зіставленими є літери Ж і М (як вічний двобій Живи з Мореною).

Обидва голоси насичені пристрасними інтонаціями (відверта ненависть¹, прокурорський тон², презирство³ та іронія⁴ Монтаньяра, ідеалістично-поступливий пафос⁵ Жирондиста) і вони не шукають порозуміння. Але Монтаньяр уважніший до своїх і чужих слів. Він знайшов, що шукав, – ідеологічні слабину у світогляді Жирондиста. Монтаньяр має чітку мету – не фізично, а морально знищити ворога. Обезкровити саму його ідею. Причому, на думку, як саме це зробити, наштовхнув його сам Жирондист⁶. У цьому першому діалозі, на що варто звернути увагу, Монтаньяр звинувачує Жирондиста у зреченні від *паперових* хартії⁷ заради неписаних: “Зреклися ви титулів, привілеїв і хартії паперових лиш на те, щоб хартії неписані дістали, на привілеїв посвітачами бути, героями для всіх віків потомних”⁸. У цій тезі тимчасові привілеї (писані) протиставляються позачасовим (неписаним). Письму протиставляється Голос. Крім того, якщо Жирондист лишається “тим-хто-говорить” (у теперішньому часі), то Монтаньяр є “тим-хто-говорить-і-пише” (проспективно налаштований: з теперішнього – на майбутнє): саме Монтаньяр “записує в книжечку” (письмо як зброя) думку Жирондиста про очищувальну силу крові. Тут він схоплює і занотовує фатальну ідею (дублювання голосової артикуляції – письмом), щоб пізніше полонити й її автора – Жирондиста.

І вже у тюрмі Консьєржері Монтаньяр чітко формулює суть свого задуму: “Я думаю, що досить монтаньяри трудилися, обмиваючи всі бруди, на жирондистів”⁹. Монтаньяр осягає, що фізичне знищення ворога живить його ж – ворога – сакралізацію. Значить героїзація жертви і здобуття нею “хартії неписаних” відбувається завдяки безпосередній участі “монтаньярів”. Отже, якщо тактична швидка перемога стратегічно веде до поразки, потрібно змінити тактику.

Простір II. У тюрмі – закритий інтимний простір, здебільшого лаштований на монологи й тихий заглиблений тон. Але в даному випадку простір камери – насичено діалогічний. Якщо ж сприймати Монтаньяра-тюремника як уособлення “внутрішнього голосу” Жирондиста (і голосове табу: “не вільно розмовляти, громадяни!”), ми глибоко відчуємо “камерність” цього “монологу-на-двох”. І тоді в іншому ракурсі постає очужена через письмо цитата Жирондиста, що бумерангом вилетіла до нього з архіву пам’яті. Важливо зауважити, що Леся Українка заводить співрозмовників до камери, тільки проводячи їх з коридору через поріг і змушуючи їх – символічно –

¹ Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. Ін: Українка, Л. *Твори в чотирьох томах*. Київ: Дніпро, 2, 38: “Я... ненавиджу тебе і всі твої великопанські мрії”. Монтаньяр викриває бажання узурпації влади.

² Там само: “Зреклися ви...”; “Ви Цезаря свого не пощадили, аби на титул Брутів заслужити”. Монтаньяр вказує на зраду.

³ Там само: “Замість болота ти хотів би крові, чи все ж пречиста діва гільйотина для тебе зависока?”. Монтаньяр вже тут намагається з’ясувати чи готовий Жирондист заплатити власною кров’ю за ту ідею, яку підносить і пропагує.

⁴ Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. Ін: Українка, Л. *Твори в чотирьох томах*. Київ: Дніпро, 2, 39: Іронія відчутна у репліці про неживу голову, яка “стерпіти може й більше” за живу, та в “жарті” про зависоку “пречисту діву гільйотину”.

⁵ Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. Ін: Українка Л. *Твори в чотирьох томах*. Київ: Дніпро, 2, 38: “...Все стерпить голова, аби жива...” – відказує Жирондист на провокаційні звинувачення Монтаньяра, а згодом стверджує: “...до неживої болото не пристає так легко...”. Тут Монтаньяр переконався у суперечливій позиції супротивника, ладного, з одного боку, “терпіти” заради життя, а з іншого боку, сповненого віри в те, що болото змивається лише кров’ю.

⁶ Саме у розмові з Монтаньяром Жирондист осягає силу пролітої крові ворога, бо разом з фізичним знищенням відбувається сакралізація жертви. Там само: “Жирондист: Кров Цезаря проливши, Брут обмив усе болото цезарських тріумфів, (задумується) Не думав він про се, меча здіймавши... Монтаньяр: А то й не зняв би? (заглядає Жирондистові в вічі). Жирондист: (зітхає) Може б, і не зняв. Монтаньяр: (щось записує собі в книжечку) Спасибі, громадянине!”.

⁷ Грецьке *χάρτης* позначало лист папірусу. Спочатку слово вживали на позначення матеріалу для рукописів, а потім – на позначення самих рукописів. У середні віки хартіями називали ті документи, що засвідчували певні права чи привілеї.

⁸ Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. В: Українка Л. *Твори в чотирьох томах*. Київ: Дніпро, 2, 38.

⁹ Там само, 48.

спинитися на цьому порозі. Спочатку Жирондист – щоб попроситися з товаришами-громадянами. Потім Монтаньяр, який спочатку замкнувши камеру на ключ, згодом дзвінко її відмикає й “увиходить” до камери.

Окрім голосів, Леся Українка додає до діапазону звуків *кроки, замикання дверей на ключ, тишу, металевий “бренькіт ключа в замку”¹, відчинення дверей*. Починається розмова з бажання Жирондиста зануритися у письмо (внутрішня міграція): хоче писати незнайомим друзям (заповіт нащадкам ідеї): лишається “*тим-хто-говорить*”, але “*таким-що-хоче-писати*”. Від спокійної розмови – через інтонаційне змагання ідей – до кульмінаційного мовчання: “Жирондист демонстративно розгортає книжку, ніби збирається читати”² (чергова спроба “мігрувати”, але тепер вже в чуже письмо), а насправді ховаючи свої думки, що німо волають в наелектризований тиші.

Своєю “софістикою” Монтаньяр детонує анімістичні вірування Жирондиста: заперечує, що ідея житиме без тіла. Виявляється, що це – одна з базових світоглядних ідей Жирондиста, бо покладаючись саме на неї, він готується писати заповіді і гинути разом з товаришами. Віра Жирондиста похитнулася від цього зауваження. А Монтаньяр ще й підживив ці сумніви провокаційними питаннями: тіло чи ідея більш вічне? Кожний мозок має власний світ? Ідеалізм супроти матеріалізму, універсалізм супроти суб’єктивізму.

Монтаньяр неквапливо підводить Жирондиста до зради власної ідеї і товаришів. послуговуючись рецептом самого Жирондиста. Жирондист знає, що опинився в тюрмі через “поклеп” Монтаньяра, який, проте, уточнює, що то був не наклеп, а “правда”, оскільки Монтаньяр “*показав записані слова*”³ – висловлені у клубі Жирондистам й акуратно занотовані Монтаньяром. Важливо розуміти, що саме завдяки письму Жирондист – “*аристократ вічної ідеї*”⁴ – спочатку фізично ув’язнюється, а потім – через ефект “само-інтонування” – остаточно деморалізується.

Саме в тюрмі – ізолюваному камерному просторі Монтаньяр “випускає” на волю занотовану коліс ідею Жирондиста. Він навмисно не озвучує чужу ідею. Він показує запис Жирондистові, який таким чином зачитує власну заархівовану цитату, але з відчутно іншою інтонацією. Так очужинюється його власна ідея і повертається до нього з блокнутом ворога як прицільний постріл... і зрештою сприяє тому, аби і сам Жирондист неушкодженим залишив ув’язнення, зрадивши своїх товаришів і тим самим – свої власні ідеали. Знову використовується ефект подвійної артикуляції (голосом і письмом), підсилений резонансом архівних слідів пам’яті.

Перш, ніж втекти, Жирондист “*кидається до пера, рука тремтить... кидає перо, нічого не написавши*”⁵. Він стає “*тим, хто хоче, але не може писати*”. Вголос зрадивши паперові хартії, він не спромігся й на паперові: “*Нічого я не можу написати! Та й все одно... вони б не зрозуміли...*”⁶. Тихий свист і обережний шурхіт супроводжують буквально і символічне спускання Жирондиста з “аристократичної” висоти своїх ідей у провалля темряви, довіряючи ворогу. Монтаньяр понівечив його душу (“*зумів мені всю душу отруїть*”⁷), але врятував тіло. Жирондист послідовно ухиляється від “матеріалізації” своїх ідей і зрештою практичними вчинками заперечує свою теорію.

Монтаньяр, хоч й іронічно, але визнав Жирондиста своїм вчителем (позірне самоприниження): “*Я в вас свого професора шаную за лекцію історії героїства*”⁸. Монтаньяр щиро зізнається у глибокій ненависті до Жирондиста і мрії змусити аристократа ідеї “*прийняти з рук плебейських... життя*” (знову удаване самоприниження), так само, як щойно він прийняв усі “*софізми, що я [Монтаньяр] тобі в твоєму стилі плів*”⁹. Завівши Жирондистів у пастку, Монтаньяр тричі (що символічно!) перепитує Жирондиста: “*Адже ти мусиш? Правда ж? Ти приймаєш?*”¹⁰. Мабуть, сам Монтаньяр до кінця був не впевнений у своїй перемозі. І коли Жирондист з ненавистю “дякує” Монтаньяру

¹ Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. В: Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2, 40.

² Там само, 45.

³ Там само, 51.

⁴ Там само, 52.

⁵ Там само, 53.

⁶ Там само.

⁷ Там само, 51.

⁸ Там само, 52.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

за його “високохамські вчинки”¹, то вже здається, що від колишнього Жирондиста не лишається нічого і він перетворився на “дзеркало”² Монтаньяра.

Простір III. На еміграції – відкритий простір з метафорикою межі (місток як артефакт уособлює культуру) й акустикою гірської долини (амфітеатр природи). Відійшовши від цінностей свого життя, спокушений примарами, Жирондист опиняється на роздоріжжі між життям і смертю, тому відчувається посилення детонацій³ у монологах Жирондиста. Місток символізує вагання Жирондиста між життям та смертю: “кожний в світі може тільки жити або вмирати, третього ж нічого не суджено на цьому світі людям”⁴. На цьому містку він шукає відповіді на питання “куди звернути з цього роздоріжжя між смертю і життям”⁵. Коли ж він нарешті “ступає на твердий ґрунт”, то чує звернені до нього слова Жінки: “...Але живий живе гадати мусить...”⁶. Так Жива в Жирондисті перемагає Морену (тінь, що зусюдибіч обступила його, від навислих гір – тінь Монтаньяра, який ні пише, ні говорить).

О. Баган пояснює етимологію слова “монтаньяр”: “Диктатура монтаньярів (від французького слова “гора” – за назвою місць в залі Конвенту – парламенту) супроводжувалася терором передусім проти жирондистів, вона фактично ліквідувала політичну свободу. Так парадоксально Революція своїми результатами обернулася проти своїх цілей. Власне, проблемі розгадки цього парадоксу присвячений цей невеликий твір Лесі Українки”⁷. У цій переважно монологічній частині твору Монтаньяр присутній метафорично – мовчазними горами: “А сії гори – в них немає мови”⁸. І його мовчання бере гору над глухим голосом Жирондиста, виснаженого животінням у самовигнанні: “Тепер же я виразно, ясно тямлю, що я вмираю, що гірська хвороба мене взяла на чистих високостях ідей абстрактних, розуму та думки”⁹. Жирондист “шпарко” реагує на появу “молодого хлопця у гірському (!) вбранні”: “Ви йдете в гори?... Візьміть мене!.. Назад не треба...”¹⁰.

Доволі символічно, що Монтаньяр не має слів у “третій” миті, бо все вже сказано у двох попередніх. Проте образ його німотно присутній тут: в окресленому пейзажі домінують гори, які красномовно мовчать і чекають на Жирондиста.

Висновки. В основі зіставлення трьох інтонаційних просторів, відповідно до кожної миті, (Дивись: Таблицю 1.) вочевиднюється архетип потрійної душі, кожній з яких відводиться свій час і простір випробувань. Леся Українка проводить Жирондиста через “культурне” пекло (зовнішнє) клубу, де зароджується конфлікт Розуму з Серцем, і тюрми – до горнила природного “пекла” (внутрішнього) еміграції в гірську долину. Його інтонаційні кризи (від того-хто-говорить і жваво інтонує – через того-хто-хоче-але-не-може-писати і пізнає детонацію – до того-хто-зневірився+виснажився-у-письмі і перейшов на економ-режим артикуляції) утілює фігура Монтаньяра, який щоразу задає тон розмови і провокує до незворотних трансформацій світогляду ліричного героя. І в цьому карколомному пунктирі митей письму приписується неабияка сила: від повноважень дарувати привілеї, транслювати заповіді, єднати серця друзів – до можновладних амбіцій, потужно руйнівних інтенцій, еквівалентних силі дужого війська чи прицільності снайперської кулі. Голос поступається силі письма і зазнає поразки у сутичці з архівом пам’яті. Але силу письма підривають зневіра й емоційне виснаження.

¹ Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. В: Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2, 53.

² Л. Українка використовує образ “свічада” (Дивись: Там само, 50) у контексті розмови про Лавуаз’є.

³ Гайдамачук, О. В. (2017). Детонація як граматилогічна версія читання філософських текстів. *Філософія освіти*, 1 (20).

⁴ Л. Українка використовує образ “свічада” (Дивись: Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. В: Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2, 55.

⁵ Л. Українка використовує образ “свічада” (Дивись: Там само, 57).

⁶ Там само.

⁷ Баган, О. Р. (2001). Художня історіософія Лесі Українки: волюнтаристсько-іраціоналістський дискурс (на матеріалі діалогу “Три хвилини”). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 7, 12.

⁸ Л. Українка використовує образ “свічада” (Дивись: Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. В: Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2, 54

⁹ Там само, 55.

¹⁰ Там само, 59.

Порівняння трьох інтонаційних просторів¹

У клубі ²	У тюрмі	На еміграції
публічний простір, <i>культура</i>	камерний (інтимний) простір, <i>культура</i>	обмежений ³ горами простір, <i>природа</i> ; місток над глибоким яром з потоком
М. звинувачує Ж. у зреченні від <i>паперових</i> хартій заради <i>неписаних</i> ; потім саме М. “щось записав у книжечку ⁴ ”	Ж. щось <i>читає</i> , коли М. повідомляє, що вже завтра Ж. – на ешафот, Ж. хоче <i>писати листи</i> до незнайомих друзів (інтенція <i>писати заповіт</i> – нереалізованою); М. показує Ж. свою <i>книжку з нотатками</i> і Ж. <i>читає вголос</i> власну цитату ⁵	Ж. “ <i>дрібні рядки</i> щодня кладе на <i>папері</i> ”, сподіваючись, що вони “колись народами здолають править” ⁶ і “що сі <i>ватаги чорних дрібних літер</i> колись повстануть цілим дужим військом одважних месників” ⁷ , але зізнається у зневірі, виснаження дружнього <i>листування</i>
М. згадує пречисту <i>діву</i> гільйотину (натяк на відрубану голову)	М. згадує пречисту <i>мадонну</i> гільйотину (натяк на відрубану голову)	згадує богиню Розуму (поза апеляціями до тіла)
зречення від першої душі Ж.	зречення від другої душі Ж. (через інстинкт самозбереження)	третя душа ступає на шлях самознищення / воскресіння

References:

1. Bahan, O. R. (2001). Khudozhnia istoriosofiiia Lesi Ukrainky: voliuntarystsko-irrationalistskyj dyskurs (na materialii dialohu “Try khvylyny”) [Lesia Ukrainka’s Art Historiosophy: Voluntarist-Irrationalist Discourse (based on the dialogue “Three Minutes”)]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka* [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University], 7, 12-14. [in Ukrainian].
2. Vynar, S. V. (2012). *W. E. B. Mifolohichna onomastyka: komunikatyvnyj aspekt* [Mythological onomastics: communicative aspect]. Kyiv: Kyiv University, 41 (1) <http://philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2012_41_1/189_195.pdf> (2022, August, 14). [in Ukrainian].
3. Haidamachuk, O. V. (2017). Detonatsiia iak hramatolohichna versiia chytannia filosofskykh tekstiv [Detonation as a grammatical version of reading philosophical texts]. *Philosophy of Education*, 1 (20), 257-268. [in Ukrainian].
4. Kulinska, L. P. (1971). *U sviti idej ta obraziv: osoblyvosti poetyky dramy Lesi Ukrainky* [In the world of ideas and images: features of the poetics of Lesya Ukrainka’s drama]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
5. Merzhvynskij, V. (2007). Poetyka zaholovkiv dramatychnykh tvoriv Lesi Ukrainky [Poetics of the titles of dramatic works of Lesya Ukrainka]. *Slovo i chas* [Word and time], 2, 32-40. [in Ukrainian].
6. Prykhodko, N. (2014). Stylistyka punktuatsijnykh znakov u dramatychnykh tvorakh [Stylistics of punctuation marks in dramatic works]. *Lingvostylistic studies*, 1, 178-185. [in Ukrainian].
7. Ukrainka, L. (1981). *Works in four volumes*. Kyiv: Dnipro, 2, 37-60. [in Ukrainian].

¹ Таблиця – розробка автора статті. The table is developed by the author.

² Слово “клуб” походить від англійського club у значенні “об’єднуватися, гуртуватися, збиратися до купи”, але в цьому просторі з домінацією доцентрового руху Жирондиста й Монтаньяра захоплює відцентровий рух: вони відбиваються від гурту.

³ Жирондист почувається і тут, як у буцегарні: “Занадто вільна ти, моя в’язнице!” (Дивись: Л. Українка використовує образ “свічада” (Дивись: Українка, Л. (1981). Діалог “Три хвилини”. В: Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2, 53).

⁴ Л. Українка використовує образ “свічада” (Дивись: Там само, 39).

⁵ Там само, 47: “Кров Цезаря проливиши, Брут обмив усе болото цезарських тріумфів”.

⁶ Там само, 54.

⁷ Там само, 55.

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3.4

Mariya Rohozha, PhD in History

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

ACTIVITY OF YEVHEN CHYKALENKO: PERSONAL DIMENSION

Марія Рогожа, к. і. н.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

ДІЯЛЬНІСНА ПОСТАСЬ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА: ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР

The personal dimension of the activity of Yevhen Kharlampiyovych Chykalenko (1861–1929) was carried out from the origin of his life to the beginning of the 20th century. During this period of life, he received not only the necessary general and professional education and the necessary practical knowledge, skills, and abilities for management. The main thing is that he achieved freedom of action and movement. Psycho-emotional achievement of this kind Ye. Chykalenko aimed at achieving their own economic independence through a series of intellectually determined organizational experiments in economic activity. Tracing this period of Ye. Chykalenko's life, we note that his ukrainocentrism was formed under the influence of several important factors. Psycho-emotional achievement of this kind Ye. Chykalenko aimed at achieving their own economic independence through a series of intellectually determined organizational experiments in economic activity. Tracing this period of Chykalenko's life, we note that his Ukrainocentrism was formed under the influence of several important factors. One of them is perceived as a home, rather, family upbringing, which has its roots in the times of the Zaporozhian Sich. It is a kind of internal vaccination against being moscovian, which they tried to carry out against Eugene in the English boarding house in Odesa. The next one was studying in a junior high school formed from a boarding school, which opened up Ukrainian cultural and intellectual horizons for him. Further, studying at the Yelisavetgrad Real School broadened these horizons and introduced Ukrainian song, poetry, the printed word, and theater. It is worth emphasizing that the educational and intellectual environment of Yelisavetgrad helped Yevhen to transform his spontaneous Ukrainianness into a conscious national feeling. Keeping in touch with his family, he decided to get an agronomic education. A two-year search for a suitable educational institution led him to Kharkiv University. He studied agronomy at the Department of Natural Sciences of his Faculty of Physics and Mathematics. In the course of his life and studies, Yevhen took an active part in the circles of conscious Ukrainian youth, which ended up with 5 years of expulsion under public police supervision to the Pereshory village. He joined the management of inherited estates and carried out a number of organizational and agrarian experiments, which allowed him to direct intellectual and economic independence to charity, philanthropic, publishing, and journalistic activities in the service of Ukraine.

Keywords: Yevhen Chykalenko, activity, personality, measurement, experiments, results.

Постановка проблеми. Розвиток суспільної свідомості в останній чверті XIX-го – першій чверті XX-го ст. за об'єктивними законами її існування неминуче та закономірно виокремлював у середовищі освічених і прогресивно мислячих людей, за своєю внутрішньою суттю – виразних особистостей, покликаних до подвижницького служіння справі національного відродження. Більш того, найбільше і найперше – справі пробудження свідомості основної в кількісному сенсі частини середовища – українського селянства. Водночас, у селянському середовищі однією з наріжних проблем залишалося складне матеріальне становище селянства, оскільки збільшення народонаселення посилювало проблему забезпечення землею. Земля практично впродовж

усвідомленого періоду буття людства залишалася основним джерелом його життєзабезпечення, а в подальшому – й добробуту. Очевидно, з цих міркувань у середовищі суспільної свідомості, найперше, серед селянства у цей період зростала популярність ідеї переділу землі. Генераторами подібних ідей виступали представники революційних течій, які створили організацію «Земля і воля» (1876-1879), а після розколу – «Чорний переділ» (1879).

Відзначення в інтелектуальному середовищі сучасної України впродовж 2021 р. 160-річчя від дня народження Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) неминуче, на наш погляд, ставить питання про джерела забезпечення його благодійництва, меценатської, видавничої та публіцистичної діяльності та місця й значення володіння землею в його названих іпостасях служіння українському народові.

Як відомо, Є. Чикаленко народився у родині Харлампія Івановича Чикаленка та Олени Каєтанівни Чикаленко (у дів. – Краєвської). Родина мала давнє козацьке коріння. У своєму розвитку ця родина з покоління в покоління розширювала життєвий простір, тож на час усвідомлення Є. Чикаленком свого місця в новітній історії України вже володіла істотним за розміром помістям у с. Перешори Херсонської губернії.

Мета і завдання дослідження. Ставимо за мету провести особистісний вимір діяльності Є. Чикаленка у справі пробудження історичної пам'яті українського народу, його самосвідомості, праці задля всього народу в справі відновлення ним власної державності різними шляхами. Тому відразу наголосимо на усвідомленні нами двомірності (дворівневості) сприйняття діяльності Є. Чикаленка в якості «будителя української нації»¹. Вони рівновеликі та взаємозв'язані (духовна та матеріальна складові), саме їх внутрішньою єдністю пояснюється цілісність особистості Є. Чикаленка у поступальному служінні українському народові.

Простеживши конспективно процес формування особистості «будителя української нації», під яким ми розуміємо цілісний комплекс властивостей людини, вироблених під впливом соціуму та здатних змінюватись впродовж життя людини, наголосимо, що вона – результат впливу багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників у їхній взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Однією з найвиразніших якостей особистості є рівень інтелектуального розвитку. У малого Євгена він виявився тоді, коли йому стало зрозумілим зневаження мови, котрою він розмовляв у пансіоні Рандала: «... «мужицькою», себ-то українською мовою, за що й зробився об'єктом насмішок педагогічного персоналу й товаришів»². Звичайно, його розум збунтувався, водночас, він здолав внутрішній спротив і вивчив мову викладання, як і інші мови, але довго не міг зрозуміти причин зневаги... Наступною ознакою, взаємозв'язаною з попередньою, сприйнято його відповідальність. Попри кпини оточення, він відповідально ставився до засвоєння первинних знань, його допитливий розум знаходив у навчанні психологічний комфорт. Ситуація принципово змінилася, коли новим власником пансіону став Е. Соколовський. Найперше – пансіон був перетворений у реальну прогімназію з пансіоном. Змінився склад учителів, Е. Соколовський «...набрав все нових; учителем московської мови був А. Андрієвський, українець...учителем географії був... П. І. Ніщинський... учитель історії Л. А. Смоленський, відомий педагог...»³. Тобто, навчальне середовище розвивало не тільки розумові здібності, воно формувало відповідальне ставлення до навчання та розуміння почутого. З часом останнє трансформувалося в прийняття самостійних рішень, що означало свободу діяльності.

Склалося так, що після смерті батька (1871) ним заопікувалася родина Соколовських, особливо пані Соколовська, яка родом з Ананьєва та була приятелькою матері Євгена. Одного разу ввечері у квартирі Соколовських співали під акомпанемент П.І. Ніщинського давню козацьку пісню. Її зміст справив настільки сильний вплив, що Євген «...раптом розплакався, голосно схлипуючи...»⁴. «Другого дня п. Соколовська, очевидно, за порадою Смоленського, дала мені читати Гоголя... «Тарас Бульба» справив на мене таке вражіння, що я цілими днями не міг ні про що думати, як про запорожців...»⁵. Наведені вище факти свідчать про виникнення у Євгена стану

¹ Миронець, Н.І., Піскун, В.М., Старовойтенко, І.М. (упор.) (2014). *Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць*. Київ.

² Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 13.

³ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 68.

⁴ Там само, 71.

⁵ Там само, 71.

емпатії як ознаки формування психічних процесів у підлітковому віці. Водночас, і включення емоцій як інтуїтивної реакції на сильний зовнішній подразник. Це явище одержало свій подальший розвиток, коли «...Соколовська дала мені кілька книжок...і я з захватом прочитав вірші Шевченка, оповідання Марка Вовчка...»¹. Повернувшись у час канікул до Перешор, Євген серед рідних не знайшов однодумців для обговорення прочитаного. Лише сільський священник о. Василь розмовляв з питань історії козацтва і гетьманів. «Прихильне ставлення о. Василя до українства... прив'язало мене до нього і поступенно ми стали близькими приятелями...»². Від цих вражень свідомо почав «...розмовляти українською мовою, якої перестав соромитись, бо знав, що й Смоленський вважає за свою рідну»³. Домінування української мови в процесі міжособистісного спілкування підвищувало рівень самооцінки Євгена та ставало наступним кроком до відчуття власної гідності. У 1875 р. закінчився одеський період життя Євгена.

На початку останньої чверті XIX ст. земства на українських землях заявили себе дієвою силою. Так, у Єлисаветграді (нині – Кропивницький) силами земства було засновано земське реальне училище (1879) у спеціально збудованому приміщенні (з 1873). У вересні 1875 р. дядько Петро відвіз Євгена до реального училища, що належали місцевому земству. У «Спогадах...» він зазначив, що «...тут мене примусили тримати іспити, внаслідок чого... мене визначили в 3-тю (класу), де посадили поруч з Панасом Тобілевичем (тепер знаменитим українським артистом Саксаганським)...»⁴. Варто підкреслити, що з переїздом на навчання до земського реального училища, в житті юнака період інтуїтивної (підсвідомої) приналежності до українства закінчився.

Почався, на наш погляд, період свідомого входження в дотичність до української національної культури, історії, поступове розуміння та осмислення соціально-політичних процесів на українських землях. Почався він з входження у світ родини Тобілевичів, знайомства з братами: Миколою, старшим за Панаса, а також Михайлом, Петром та Іваном і сестрою Марією. Не зупиняючись на деталях їхніх біографій, виокремимо характерне. «У Єлисаветграді... при Громадському клубі зорганізували брати Тобілевичі на чолі з старшим братом К.-Карим аматорський театральний гурток, який давав регулярно по суботах українські вистави...»⁵. Вносячи ясність у деталі, Д. Дорошенко зауважив: «За режисера гурток запросив Марка Кропивницького, що проживав тоді в Єлисаветі. Чикаленко побачив «Назара Стодолю», «Сватання на Гончарівці», «Наталку Полтавку», «Гаркушу», «Дай серцю волю»⁶. Крім розширення уявлень Євгена щодо географії місця подій, висвітлених у виставах, він мав змогу ввійти в усвідомлення правил співжиття героїв у соціумі, їхню особисту відповідальність за вчинки. Це стосується не тільки драми «Назар Стодоля» (Т. Шевченко, 1843), а й драми «Наталка Полтавка» (І. Котляревський, 1819) або драми «Дай серцю волю, заведе в неволю» (М. Кропивницький, 1863).

Дістав інше наповнення час перебування Євгена на канікулах у Перешорах. Крім записів пісень, приказок і топонімів, спільно з управителем верхи степом, поволі входив у господарювання на полях, біля отар овець чи на пасовищах біля корів чи табуна коней. Іноді гостював на хуторі у батька братів Тобілевичів. Крім того, вів просвітницьку роботу: «На канікулах у Перешорах я вже по неділях почав двірським парубкам читати Кобзаря, Куліша, Марка Вовчка і т. п.»⁷. Цим переводить відносини із земляками на якісно вищий рівень, вони починають бачити в ньому молодого господаря помістя.

Розвиток українського просвітництва, за доносом М. В. Юзефовича, русофіла, одного з авторів Емського указу (1876), було піддано різного роду переслідуванням й утискам. Українська інтелігенція жодним чином не протестувала проти цього антиукраїнського указу...

Але йшов час. Євген дорослішав. Розширювалося коло його особистого спілкування. До Єлисаветграда повернувся з російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) лікар П. І. Михалевич. Він – близький приятель В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, Ф. К. Вовка. Потроху навколо нього склався молодіжний гурток, який займався просвітництвом серед молоді, знайомив з працями

¹ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 71.

² Там само, 73.

³ Там само, 72.

⁴ Там само, 75.

⁵ Там само.

⁶ Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 15.

⁷ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 82.

Драгоманова, Антоновича. Давній громадівець, він зібрав «цілий гурт з більш ідейної української молоді, і до цього гурту пристали крім Чикаленка ще Андрій Грабенко, Олександр Волошин, Аркадій Вержбицький, Микола Левитський, Михайло Василев, Іван Стиранкевич; усе це були відомі пізніше громадяне...»¹. Тобто, йдеться про інтелектуальне, водночас, і комфортне для нього середовище друзів й однодумців. У цілому воно перфектне для нього та його тогочасного середовища.

У 1881 р. Євген закінчив навчання в реальному училищі Єлисаветграда і «...мені хотілося вступити у вищу агрономічну школу, але на Україні такої не було жодної, та й на цілу хліборобську Росію їх було тільки дві: в Москві та Ново-Александрії (Пулавах), але мені не хотілося туди їхати»². Залишається патріотом України, не хоче її залишати, очевидно, з міркувань перфектності...

Але дійсність виявиться складнішою, навіть жорсткішою. Було сподівання на вступ до Київського університету на природниче відділення вільним слухачем, був рекомендаційний лист від П. І. Михалевича до проф. В. Б. Антоновича (1834–1908), на той час декана історико-філологічного факультету³. Зустрілися з ним (Є. Чикаленко, О. Тарковський), перший розповів про причину прибуття до Києва та бажання здобути агрономічну освіту. На превеликий жаль, Володимир Боніфатійович «...нам сказав, що київська університетська рада (сенат) постановили не приймати вільних слухачів і що він попросить свого шурина проф. О. Кістяківського, який у добрих відносинах з ректором Рененкампом, може, той зробить для нас виїмок»⁴. У кінцевому підсумку Євгенові не вдалося вступити на навчання. З погляду психології поведінки спостережено розходження ймовірних очікувань з фактичною реальністю, але стану дискомфорту як почуття душевного невдоволення та, більше того, стану протрації не наступило. Навпаки, завдяки В. Б. Антоновичу, познайомився з композитором М. В. Лисенком, у нього з О. Вересаєм, пізніше – з Д. І. Багалієм, тоді ще студентом, полтавцем Л. В. Падалкою тощо. З часом Євген Чикаленко із задоволенням працював у «Хрестоматійному гуртку» М. В. Лисенка, робив переклад з Брема, у «Словарній комісії» В. Б. Антоновича і М. Комара. «А раз ми були на великому концерті хору Лисенка, що тоді складався душ з 60-ти, як не більше, студентів та студенток, на чолі з старостою хору Демущим... Концерт цей зробив незабутнє враження не тільки на мене, а й на моїх товаришів-москалів»⁵.

Євген Чикаленко й О. Тарковський не втрачали надії на дозвіл для вступу до університету, оскільки тогочасний міністр освіти весною мав приїхати до Києва. По його приїзду юнаки подали обґрунтоване прохання, але відповідь була в дусі Понтія Пілата: «... вступ до університету вільними слухачами цілком залежить від університетської ради і він у те мішатися не може»⁶. Сподівання було втрачено остаточно, юнакам довелося повернутися до Єлисаветграда. Рік вимушеного перебування у Києві не проминув даремно. Він, ще юнак, зумів увійти до певної частини інтелектуального середовища Києва, започаткувати відносини з багатьма відомими у наступному особистостями.

За якийсь час Євген повернувся до Єлисаветграда, відвідав близьких йому за духом людей. За тиждень по тому виїхав до Перешор. Повернення (перед Великоднем) дозволило зануритися у знаний і рідний йому світ природи, людей і відносин з ними! «Приїхав я саме тоді, коли почався обкот, і знов, як малим, я проводив багато часу коло овець... Знову їздив з управителем верхи, але тепер вже глибше входив в інтереси господарства, розпитував про те, чого не розумів і що мене цікавило»⁷. Ознайомлення з цією частиною його «Спогадів» дало підстави ствердити, що він вперше здійснив, можливо навіть не до кінця ним усвідомлене, входження в управління помістям. Скажімо – відбувся вступ на інтуїтивному рівні!

Євген і далі, супроводжуваний управителем, поступово долучався до розуміння циклу та специфіки літніх польових робіт. Спілкувався також із сільським священником о. Василем,

¹ Дорошенко Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 16.

² Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 87.

³ Иконников, В. С. (сост.) (1884). *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884). Владимир Бонифатъевич Антонович*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 24-27.

⁴ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 89.

⁵ Там само, 92.

⁶ Там само, 93.

⁷ Там само.

мав з ним розмови, зокрема, і про помістя. Отримавши від друзів з реального училища листадомовленість про зустріч, заїхав до Єлисаветграда, а вже звідти вирушив до хутора, де вони зібралися у Карпа К.-Карого, допомагали у жнива, розмовляли...

Саме тут: «...порадившись з приятелями, я рішив подати прохання і вступити у московську Петровсько-Розумовську сільськогосподарську академію, куди у вересні і поїхав...»¹. Не акцентуючи увагу на негативному враженні від Москви та її околиць, наголосимо на тому, що у названій академії Євген, попри різні позитивні та негативні причини, навчався недовго. «Недовго я пробув в академії; незабаром там почалися студентські заворушення і академію було на невідомий час зачинено...»². І далі знаходимо зразок справжньої дружби: «... а тим часом А. Вержбицький та М. Левицький, мої товариші по єлисаветському гуртку, писали з Харкова, що їх та Тарковського прийнято до Харківського університету... других двох, як реалістів, вільними слухачами – на природничий»³. Склалося враження, і, очевидно, це було закладено в його українському психотипі, – особиста доля Євгена Чикаленка у майбутньому неодмінно мала бути поєднана з Україною, роботою на її землях.

Повернення до Харкова (осінь 1882 р.) як міста з людьми іншої ментальності, викликало у нього позитивні емоції. Перший день був у своїх товаришів, колишніх учнів земського реального училища (Єлисаветград), провівши його у розмовах і спогадах про Московщину. «Другого ж дня я подав ректорові прохання, і він по свідоцтву реальної школи прийняв мене вільним слухачем на природничий факультет... охоче і пильно студіюючи під керуванням лубенського українця, професора агрономії Зайкевича спеціально сільське господарство у всіх його галузях»⁴. Ці слова свідчать, що навчання (здобуття теоретичних і практичних знань) на кафедрі агрономії згаданого вище факультету відбувалося з міцною опорою на конкретний практичний досвід Євгена. Студенти відвідували найкраще організовані господарства: І. Г. Харитоненка, Л. Є. Кеніга (Харківська губ.); Карлівську економію кн. П. А. Кочубея (Полтавська губ.). Відомостей про відвідування навчально-дослідної ферми, заснованої 1872 р. коштом кн. П. А. Кочубея у Згурівці, як і першого в країні Кириківського дослідного поля (1879) кн. В.О. Кудашева, Євген Чикаленко у своїх «Спогадах» не наводить. Очевидно, про них не згадував і проф. Зайкевич. Утім, нами знайдено відомості, що: «Розробником наукової програми діяльності мережі був професор А. Є. Зайкевич, який координував усі дослідження через кафедру агрономії Імператорського Харківського університету»⁵. Йдеться про мережу дослідних полів, запропоновану Харківським товариством сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, заснованим у 1880 р.

Але не тільки університетським навчанням переймався Євген. «Само собою, що по приїзді в Харків я зараз увійшов в студентську українську громаду, де вже були членами Вержбицький та Левицький»⁶. Можливість вільно відвідувати лекції та практичні заняття давала досить вільного часу для громадського служіння. До складу громади входили різномірні елементи. «У Харкові тоді була й «Стара Громада», але не організована так, як київська чи одеська, з формальними виборами членів, з постійними внесками і т. д. ...»⁷. Отже, не йшлося про українські інтелектуальні сили, структуровані, організовані та здатні вести роботу з пробудження українців.

Промовисто-характеристичним, як на нинішнє розуміння, варто сприйняти монолог особистого характеру одного із діячів «Старої Громади» М. Лободовського. Одного разу він був у свого товариша-попа, і почув, що його кватирантки, три курсистки з Лубенщини, розмовляють українською. Познайомившись із ними, попросив їхнього дозволу привести до них трьох студентів-українців. Бо в них бувають переважно кацапи-студенти. Курсистки погодилися! «...Збирайтеся, я поведу вас знайомитися з тими панночками... Хто знає, може, буде вам по жінці; шкода буде, коли таких українок заберуть кацапи, а ви одружитесь з якимись московками»⁸.

¹ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 94.

² Там само, 95.

³ Там само.

⁴ Там само, 96.

⁵ Вергунов, В. А. (2002). Передумови зародження та становлення дослідної справи в Росії та Україні. *Наукові сільськогосподарські бібліотеки у XXI столітті: тези доповіді науково-практичної конференції* (Київ, 26-27 березня 2002 р.) Київ: МАПУ, УААН, ЦНСГБ, 15.

⁶ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 96.

⁷ Там само, 97.

⁸ Там само, 101.

Знайомство відбулося. «Через рік пророкування Лободи збулося, і Вержбицький та я поженилися з тими курсистками»¹. Отже, наступив час змін в особистому житті Євгена, він продемонстрував відкритість до змін в особистому житті та до спілкування з людиною, яка мала відповідний психотип. Він відкинув притаманну в таких випадках боязкість помилки.

На початку 1883 р. М. Лободовський знову опинився поруч з Євгеном Чикаленком і став передвісником майбутніх змін у його житті. На цей раз неприємних. Він запропонував Євгенові познайомитися з добродієм, якого рекомендував для знайомства доктор П. І. Михалевич (з Єлисаветграда). Це був Володимир Мальований, збіглий із Сибіру засланець. У подальшому Євген сформував про В. Мальованого власне судження: «... по силі духу, по енергії був незвичайною людиною; це був вроджений ватажок, призвідця, який веде за собою юрбу: здавалося що коли він крикне натовпові: «За мною!», то всі, не роздумуючи, побіжать за ним»². Уже у віці двадцяти двох років Євген навчився вдивлятися в людину, виявляти кмітливість як рису інтелекту, спостережливості щодо протікання психічних процесів з екстраполяцією на поведінку. З цих міркувань Євген вибірково ставився до тих доручень, котрі просив виконати В. Мальований. Але були випадки, коли Євгену доводилося виконувати його прохання. Але в колі молоді навколо В. Мальованого з'явився якийсь Дяченко, який дотично був причетний до його арешту. Зрештою за якийсь проміжок часу він дав свідчення і проти Євгена Чикаленка...

«В початку 1883 року я умовився з одною з лубенок, Марією Садиковою, ... побратися і повідомив про це дядька, але він запротестував, маючи намір оженити мене з нашою далекою родичкою, що мала 1200 десятин землі в Ананьївському повіті»³. Були листи дядька з погрозами не висилати грошей на прожиття у Харкові, але Євген від свого слова не відступив!...

За якийсь час по тому: «Ми з Вержбицьким повінчалися (з лубенками), разом з товаришами відгуляли весілля... Не дістаючи від дядька грошей, ми якось прожили до літа на невеличкий запас грошей, що був у моєї дружини»⁴. Виявилось з часом, що емоційно-вольове рішення Євгена щодо одруження без згоди родини витримало перше випробування. Більш того, дозволило Євгенові успішно закінчити навчальний рік та влаштувати демарш дядькові Петру; цим, на наш погляд, він продемонстрував твердість характеру та відповідальність за прийняте раніше рішення. «На літо ми поїхали до жіничиних родичів на Лубенщину;... була в неї нерідна бабка в с. Пятигірцях та брат, що господарював на хуторі (Садиківщина) коло Лубен на сорока десятинах, а у дружини моєї та її сестри там же по сім десятин»⁵. Зрештою, оселилися на хуторі у брата. Усе літо Євген так активно допомагав у зборі врожаю на полях родини, що заможні сусіди Заволошні навіть думали, що він – селянський син... У період перебування на Лубенщині Євген таки обізвався до дядька та вказав своє місце перебування. Цілком очевидно, що внутрішня спорідненість дозволила і племінникові, і дядькові відчутти відповідальність за майбутні відносини. Крім того, бездітному дядькові було важливим майбутнє помістя, оскільки у заповіті Євгенового батька він значився душеприкажчиком. Отож листом він дав своє благословення на шлюб і надіслав гроші та запрошення приїхати до Перешор.

Але, на початку вересня 1883 р. Вержбицький «мовою Езопа» повідомив про арешти членів гуртка драгоманівців, до якого входив і Євген. Він був поставлений перед необхідністю прийняти кілька важливих рішень. По-перше, оскільки дружина була вагітною, новина про арешти відомих їй людей могла її сильно схвилювати. По-друге, він бажав уникнути арешту на Лубенщині, що могло негативно вплинути на родину дружини. По-третє, Євген вважав за потрібне зробити превентивний крок.

Порадившись із сестрою дружини та не повідомивши другій про арешти, невідкладно через Лубни виїхав до Харкова. Ночував у знайомих і збирав інформацію, хто арештований і про що допити. Нарешті зустрівся з М. Левицьким, вирішили, обговоривши ситуацію щодо заарештованих, за умови власного арешту не відмовлятися від факту діяльності гуртка, наголосивши на просвітницькій роботі з економічної тематики та читанні праць Драгоманова – противника політичного терору. На ранок першої ночі поліція арештувала і їх.

¹ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 101.

² Там само, 104.

³ Там само, 110.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Зрозуміло, що це стало сильним потрясінням для Євгена, але попереднє обговорення ймовірного арешту дозволило підготуватися до запорогового подразнення психіки. Але завдяки попередньому обговоренню можливого розвитку ситуації, юнакам вдалося, зберігаючи самовладання і спокій, дотримуватися обумовленої лінії поведінки. Це дало свої результати: «...не знаю, що написав Левицький, а я, стараючись бути щирим, оповів так, як радив Левицькому, тобто, що ми склали гурток самоосвіти»¹. Протримавши Євгена в жандармському управлінні Харкова якийсь час, «...нас скоро випустили, а слідом за нами і всіх членів гуртка, взявши з нас підписку нікуди з Харкова не виїздити»².

Відвідування лекцій і практичних робіт відволікало від минулих подій. Правда, на початку жовтня Євген отримав телеграму від сестри дружини з повідомленням про народження доньки та важким станом здоров'я дружини. Жандармський слідчий дав дозвіл на поїздку до Лубен на дуже короткий строк. Доїхавши з пригодами, заставши дружину поза загрозою для життя, а доньку здоровою, через кілька днів повернувся до Харкова. Внутрішній неспокій щодо завершення справи у жандармерії Харкова тамував, вникаючи у навчальний процес, а вільний час віддавав відвідинам вистав української трупи М. Кропивницького, де грали його добрі знайомі П. Саксаганський та М. Садовський. Подією у культурному житті Харкова став приїзд до міста М. В. Лисенка з твором «Різдвяна ніч» – першою національною оперою-колядкою. Знайомий з М. В. Лисенком з київських часів, побачився з ним лише на офіційному прийомі.

Репресивна машина російського царизму, хоч і повільно, але працювала. З часом таки заарештували отого провокатора Дяченка, через обраницю його «розкололи», він видав багатьох не тільки в Харкові, але і в Єлисаветграді... Весною 1884 р. Євгена покликано було до жандармського управління і «... сказано, що мене постановлено віддати на три роки під гласний нагляд поліції, і маю обрати місце проживання (крім Харкова, Києва, Москви та Петербурга)»³. Зважаючи на обставини, місцем постійного проживання під гласним наглядом поліції вказав с. Перешори. Але мусив повідомити, що має із с. Пятигірці Лубенського повіту забрати дружину з дитиною, щоб потім не робити заборонені кроки. Приїхавши до названого села, Євген розповів дружині та рідним про необхідність переїхати до Перешор, чим викликав відповідні настрої серед рідні. Утім, нагальному переїзду до Перешор не сприяла й погода, – холод, дощі, пересторога щодо здоров'я дитини затримали Євгена у селі. Одного дня, коли він ранком працював у саду, до села приїхав місцевий урядник і «...сказав, що має мене зараз відправити до волості, за наказом роменського жандармського полковника, який має сьогодні туди прибути з лубенським товаришем прокурора»⁴. Розказавши про це жінці та її сестрі, виїхав з урядником до волосного села Черевки. Названі вище особи вже були там. Проведення процедури допиту дозволило Євгену зорієнтуватися та правильно вибудувати відповіді. Правда, це нічого не змінило, більше того, ускладнило вирок. Остаточний вердикт для Євгена такий: «... віддано на п'ять років під гласний нагляд поліції»⁵. Збільшили строк гласного нагляду на два роки!

Перед остаточним поверненням Є. Чикаленка до помістя в Перешорах варто, на наш погляд, наголосити на окремих вузлових моментах його життя, як поступальному, але підготовчому рухові до входження в справи українські. Так, якщо в дитинстві спілкування у родині українською було для нього явищем буденним, то середовище пансіону Рандаля вперше виявило зневагу до неї. Перші роздуми та інтуїтивний пошук причин такого ставлення до української мови виявили елементи зросійщення середовища та протекціонізму стосовно іншої мови спілкування. Наступне навчання у земському реальному училищі (Єлисаветград) відкрило йому особливий світ української мови, пісні, поезії, друкованого слова. Вирішальний вплив для цього робило середовище, котре витворила українська національна інтелігенція навколо нього. Розуміння якісного стану середовища дало підстави для Д. Дорошенка зробити знакове узагальнення: «В Єлисаветі Чикаленко попав в оточення, яке сприяло перетворенню його стихійного українства в свідоме національне почуття»⁶. До часу закінчення училища двадцятилітній юнак сформував свої вподобання щодо майбутнього – заняття агрономією

¹ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 110.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само, 113.

⁵ Там само, 116.

⁶ Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 14.

він обрав справою свого життя. Сформоване «свідоме національне почуття» присвятив служінню справі пробудження українського народу в непростих реаліях кінця XIX-го – початку XX-го століть.

Продовжуючи особистісний вимір Євгена Чикаленка, тепер уже діяльнісний, зауважимо, що вже весною 1885 р. він повернувся до помістя та розпочав управлінське та родинне життя у якості піднаглядного репресивної машини імперії. Діяльнісний, оскільки потрібно було щодня, спільно з керуючим помістям, займатися виробничими питаннями. Діяльнісним, оскільки потрібно було виробляти особисті відносини із дядьком Петром, батьковим братом і опікуном над помістям. Певною мірою він зберіг невдоволення шлюбом племінника, що виявлялось у його щоденних розмовах з Євгеном. Певною мірою це невдоволення проектувалося й на Марію, дружину племінника. Кмітливість й емоційна стійкість (уникання суперечок) Євгена дозволили йому від самого рання займатися організацією польових робіт і контролем за якістю їх виконання. Дядько Петро також бував у полях, на господарських дворах, спостерігав і робив певні висновки.

Щоб зрозуміти обсяг щоденних турбот і клопотів молодого власника, повідомимо про таке. У своїх «Спогадах...» Є. Чикаленко повідомив, що земельні володіння на момент його повернення до Перешор (під гласний нагляд поліції) у 1885 р. мали наступні розміри: «По смерті діда батько не розпродав його господарства, а ще поширив його, взявши в Опіки в оренду 1200 десятин померлої бездітної пані Маркієвички»¹. Крім того, батько у різний спосіб, зокрема, й через іпотеку, «... придбав у власність 900 десятин землі...»². Сюди варто додати ті десятини землі, отримані його дідом Іваном, який одружився «...з дочкою землевласника Пантелеймона Бана Тодосією і взяв за нею віна – 150 десятин землі»³. На цих землях знаходився відповідних розмірів господарський комплекс. Є. Чикаленко надав такий його опис: «Господарство в Перешорах провадилося велике: орало двадцять пар волових плугів, по чотири пари в кожному, то волів було раз у раз коло сотні, та з півсотні бичні; доїлося 25-30 корів, то рогатої худоби було всього до двохсот штук, табун коней більш як півтори сотні штук; до тисячі овець, кодатих волоських, та з півсотні свиней місцевої породи. Завід коней, рогатої худоби та овець тягнувся з діда-прадіда, але провадився без всякої системи, без відповідного бракування та добирання, і через те потроху переводився і мало чим відрізнявся від селянського»⁴.

Нарешті всі польові роботи було завершено під пильним наглядом дядька Петра «... і дядько, від'їжджаючи в Херсон, рішив, що я вже досить придивився до «хадзейства», і тому звільнив управителя і довірив мені все господарство»⁵. Отже, природний розум і відповідальне ставлення до господарської діяльності «розтопили» серце дядька, заспокоєний, він виїхав на зиму до Херсона. Відповідальність як риса характеру в особистісному вимірі на цьому етапі життя виявилася домінуючою. Попри щоденні зимові турботи, Є. Чикаленка не полишала думка про наступний рік. Вона була продиктована браком досвіду та цілісного розуміння річного циклу сільськогосподарських робіт. Він, людина відкрита до спілкування та набуття досвіду, вирішив і зробив кілька важливих візитів до знаних краян-господарів, зроблені та осмислені записи допомогли скласти календар весняних посівних робіт. Тому «... весною відбув сівбу ще краще, як вона робилася за управителя Саковича»⁶. Коли в травні листом обізвася дядько Петро, Є. Чикаленко трохи хвилювався, знаючи його характер. Але «...приїхавши і об'їздивши всі посіви, дядько похвалив їх... та почав говорити, що йому нема чого тут сидіти, що він літував тут досі лише для того, щоб управитель не крав при продажу хліба та скотини, а тепер йому нема чого стерегти тут, то нема чого й нудитись тут; що йому далеко вигідніше і спокійніше жити в городі...»⁷. Ця цитата досить красномовна та відкрила кілька аспектів господарської діяльності, котрих Є. Чикаленко легко уникатиме в майбутньому.

Перебування під гласним наглядом поліції пригнічувало Є. Чикаленка, але його діяльна особистість знаходила розраду в праці. Шкодував, що сільський священник о. Василь був переведений у приход на околиці Ананьєва, то намагався знайти спільну мову з о. Андрієм, який почав клопотатися створенням парафіяльної школи.

¹ Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 38.

² Там само, 39.

³ Там само, 36.

⁴ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 118.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само, 118-119.

Проживаючи в Перешорах постійно, без права виїздити за межі села, Є. Чикаленко почав «відкривати» для себе село та його мешканців. Перший період вони були для нього ніби «на одне лице», але з часом його гострий і спостережливий розум вирізняв принаймні три найбільш характерні групи селян. Були просто невдатні до господарювання, воно у них йшло через пень-колоду. Іншим через надмірну працю таки вдавалося «стати на ноги», але неврожай і борги знову робили їх бідними. Треті також працею та розумним господарюванням за три-п'ять років мали по 10-15 десятин землі. Але відразу виокремив у них характерну рису, вони – «... байдужі до всього, що не торкалося їхнього матеріального життя. Майже всі вони захоплювалися господарством, завжди клопоталися, як би найбільше насіяти, не дбаючи при тім про добрий обробіток землі, мовляв, як Бог хоче, то і на камені вродить!»¹.

Довгі зимові вечори сприяли аналізу результатів господарського комплексу помістя та селян. Крім того, маючи знання з агрономії, особливостей обробітку землі, внесення добрив і культури посівного матеріалу в умовах степу Півдня України, його спрямований на інновації розум шукав моделі ефективного господарювання.

Маючи відповідну освіту, розуміння суспільно-економічної ситуації в останній чверті XIX ст., кон'юнктуру ринку аграрної продукції (порти Одеси та Миколаєва), Є. Чикаленко відчував необхідність переходу від традиційного патріархального господарства до ведення інтенсивного зерновиробництва на його основі. На нашу думку, це ставало відповіддю на запити ринків імперії та Європи. Вирішення питання переходу помістя на вирощування зернової продукції для потреб ринку Є. Чикаленко розпочав, виявивши соціальну сміливість, з вдосконалення виробничих відносин із селянами та формування в них почуття відповідальності за результати своєї праці. Відверто кажучи, наважився на складний соціальний експеримент в умовах поліцейської держави, адже сам Є. Чикаленко на його початку знаходився під гласним наглядом.

У 1890 р. трапилася подія, котра істотно вплинула на подальший перебіг господарювання. Помер дядько Петро. Відповідно до тогочасного законодавства Є. Чикаленко, реалізуючи свої права за заповітом, став повноправним господарем помістя. У цьому ж році закінчилося його перебування під гласним наглядом, тож справник перестав їздити на перевірку. Отже, Є. Чикаленко отримав право виїздити за межі помістя. Спеціально наголосимо на тому, що діяльнісна іпостась особистості Є. Чикаленка отримала свободу дії та простір для здійснення експериментів у сільському господарстві, прагматичних за своєю внутрішню суттю та гарантуючих економічну незалежність самому експериментаторові.

Перші кроки експерименту (соціально-економічного) не принесли очікуваного результату, оскільки, на наш погляд, у селян не було почуття відповідальності за результати праці. Суть кроку полягала в тому, що Є. Чикаленко вивів з площ власних земель близько 600 десятин землі та передав їх селянам в оренду на пільгових умовах. Але низька культура обробітку землі, неякісний посівний матеріал (зерно власного виробництва), відсутність внесення добрив, хвороби злакових рослин, як і догляд за ними не давали очікуваного ефекту. Негативно впливали й засухи, що час від часу траплялися в степу Півдня України.

Об'єктивний розвиток подій, зумовлений впливом названих чинників, спонукав Є. Чикаленка розширити коло експериментів. Практично від початку господарювання в Перешорах він став проводити досліди з культурою чорного пару, використовуючи наукові здобутки П. А. Костичева (1845–1895), вченого-грунтознавця, агронома та мікробіолога². Зокрема, творчо запропоновану вченим систему заходів з використання вологи шляхом обробітку ґрунту та снігозатримання. Для південного степу України польові дослідження щодо проведення експерименту з агрокультури запроваджувалися вперше, про що раніше взагалі не згадувалося. Дієвість запровадження культури чорного пару знайшла своє підтвердження з весни 1892 р., коли «...з квітня місяця не було дощу аж до Петра (29 червня за ст. стил.)»³. Здавна існувала певна традиція вимолювати на чолі зі священником дощ... Є. Чикаленко написав: «... пішов і я з людьми в степ і завів їх на свій чорний пар і підмовив панотця спинитися там і відслужити молебень. Всі люди стали навколішки, і коли панотець звернувся до Бога з проханням... то всі люди з дивуванням помітили, що у них під колінами земля вогка і кожен з них почав порпатись у землі і мняти вогку землю в руках, а діти то й коники з землі ліпили»⁴.

¹ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 126.

² Костычев, П.А. (1951). *Избранные труды*. Москва: АН СССР.

³ Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 140.

⁴ Там само, 140.

Наявний масив відомостей щодо управлінських і виробничих експериментів як діяльній іпостасі Є. Чикаленка дав підстави стверджувати про множинну аспектів його особистісного виміру. Водночас, вони органічні в цілісності його різнопланової діяльності. Наприклад, його експерименти з культурою чорного пару торкалися не тільки ранньої, відразу після збору зернових, оранки, але й частого розпушування поверхневого шару ґрунту після неї. Йшлося про управління процесом своєчасного руйнування капілярів, що утворюються між частками ґрунту, як основної причини втрати ним вологи. За нашими підрахунками, експеримент тривав 5-6 років та дозволив Є. Чикаленку не лише отримувати сталі врожаї зернових, але й осмислити та підготувати до публікації рукопис з описом змісту для використання рештою сільських господарів України. Від 1892 р. та до 1897 р. тривала боротьба Є. Чикаленка за право донести до українського селянина, особливо Півдня України, узагальнений досвід отримання сталого врожаю, оприлюднений рідною мовою. Заборона друкувати українською від 1876 р. тривала та придушувала українське слово як мовлене, так і публіковане. Лише в 1897 р. вийшла у світ перша книжка Є. Чикаленка в його оригінальній аграрній серії¹. У 1899 р. вийшла у світ праця «Розмова про сільське хазяйство. Кн. 2. Худоба: коні, скотина, свині та вівці.»; 1900 р. – «Розмова про сільське хазяйство. Кн. 3. Сіяні трави, кукуруза та буряки.»; 1901 р. – «Розмова про сільське хазяйство. 4-та кн. Виноград.»; 1903 р. – «Розмова про сільське хазяйство. 5-та книжка. Сад»². Упродовж зазначеного часу Є. Чикаленко видав фактично практичний посібник з грамотного ведення сільського господарства. Варто припустити, що ці видання були актуальними до 1928–1929 рр. На цьому етапі життя Є. Чикаленка дослідницька робота стала потужною мотивацією, котра у майбутньому трансформувалася в потребу актуалізації в соціумі.

Одночасно з серією безпосередніх експериментів в окремих галузях сільськогосподарського виробництва, Є. Чикаленко реалізовував комплекс послідовних кроків, спрямованих на досягнення споріднених у своїй основі цілей. Перша – формування у селян відповідального ставлення до цілісного явища виробничої діяльності з отриманням якісного кінцевого результату. Друге – і головне – досягнення власної фінансово-економічної незалежності, котра давала достатньо часу для праці в якості «будителя української нації». Переконавшись, що селяни самостійно не досягнуть необхідних результатів у виробництві зернопродукції, Є. Чикаленко вирішив поставити цей процес на науково-експериментальну основу з корекцією проміжних результатів. Описуючи результат початкового етапу, відзначив: «Землю свою я віддав селянам на іспольних (дольових) началах за 1/3 урожаю на користь економії і для цього господарювання поступово встановив сівозміну: 1) пар, 2) озима пшениця, 3) кукурудза, 4) картопля, 5) толока, 6) ячмінь і жито...»³. Отже, є підстави стверджувати, що Є. Чикаленко, серед інших новацій, вже запровадив п'ятипольну сівозміну – йдеться про «відпочинок» та збереження й відновлення родючості. Продовжуючи впливати на свідомість селян і формуючи у них начала відповідального ставлення до праці та її результатів, зробив такий крок. «Земля, віддана жителям Перешор, розбита на шість ділянок або сівозмін по 120 десятин кожна»⁴. Та відразу зробив ще один крок. «На кожній з цих ділянок я маю по невеликому шматку землі, що обробляється силами економії...». Вважав за потрібне показати це як зразок, на який селяни мали рівнятися та наслідувати культуру виробництва. Що характерно, всі ці кроки, керовані Є. Чикаленком, робилися послідовно один за одним, до початку весняної посівної кампанії. «Жителі с. Перешор на сході вибирають 12 уповноважених, за кожним із них записується 60 десятин, по 10 десятин для кожної сівозміни; і біля цих уповноважених групуються господарі (по 2-5 домогосподарств у кожній групі), які й розподіляють між собою з однаковою кількістю десятин для кожної родини»⁵. Цей крок засвідчив, що Є. Чикаленко добре знав психологію селян та домінування в ній громадської думки, водночас, й індивідуалізму селянина – він не допустить, щоб його ділянка була гіршою за сусідську... Крім того, Є. Чикаленком було окреслено коло персональних повноважень і відповідальності уповноважених.

¹ Чикаленко, Є. (1897). *Розмова про сільське хазяйство, чорний пар, плодозмін і сіяна трава*.

Одеса: Южно-русское общество печатного дела.

² Миронець, Н.І., Піскун, В.М., Старовойтенко, І.М. (упор.) (2014). *Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць*. Київ, 351-352.

³ Чикаленко, Є. (1900). *Испольное хозяйство. Хуторянин. Еженедельное издание Полтавского Общества сельского хозяйства*. Полтава: Типо-литография М. Л. Старожицкого, 8, 24 февраля, 107.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Як людина сумлінна та послідовна, він виділив, як на нашу думку, вирішальну ланку забезпечення стійких врожаїв зернових. Наголосив: «Оранка здійснюється звичайними у нас залізними плугами, селянською скотиною, посів і збирання ведеться вручну і тільки озима пшениця сіється рядною сівалкою економії під керівництвом працівника, призначеного економією»¹. Наголосив, що кліматичні умови Херсонщини вимагають дотримання оптимальних строків робіт: «Оранка під пар проводиться в кінці березня – початку квітня, тобто, відразу після закінчення ярої сівки»².

Як результат: «... завдячуючи сучасному обробітку і сівозміні, в яких зернові не сіються по зернових, а сіється по парові, кукурудзищу і по толоці, врожай отримується не нижче 100 пудів з десятини, навіть в такі роки, як 96 і 99...»³. І як підсумок хазяювання за період польового циклу робіт: «... навіть у неврожайні роки, здаючи (землю) за 1/3 врожаю, я отримував біля 30 пудів з десятини; у той же час сусіди, здаючи землю за 2/5 і навіть за половину, мали в ці роки не більше 5 пудів з десятини...»⁴. «Кращих результатів і кращих відносин, ніж ті, які встановилися між селянами та мною після введення іспольного господарства, й бажати неможливо»⁵. Перехід до ведення іспольного (дольового) хазяйства, на наш погляд, мав два принципово важливих наслідки. Перший – було створено міцну економічну основу. Саме вона дозволила Євгену Чикаленку займатися благодійністю, бути меценатом у царині української культури, видавцем, публіцистом і популяризатором аграрного знання. Другий – введення прогресивного господарювання у культуру сільськогосподарського виробництва вивільнило Є. Чикаленку від буденних клопотів і турбот, перетворивши його у громадсько-політичного діяча.

Висновок. Особистість Є.Х. Чикаленка (1861–1929) у своїх вимірах виходить далеко за межі повсякденності буття, оскільки її діяльнісний аспект багатомірний і різноплановий. Водночас – вирізняється домінуванням конкретних особистісних якостей, які виділяють його із загалу української національної інтелігенції. Наголосимо, що їхній вимір з погляд аналізу пріоритетів і переваг суспільного служіння істотно виокремлює його особу та надає і продовжує надавати їй виразних ознак «будителя української нації». У діяльнісній іпостасі особистісного виміру нами виділено наступні аспекти своєрідної неповторності. У діяльності впродовж зазначеного періоду виявив себе вольовою особистістю, яка інтелектуальними зусиллями досягала поставлених цілей. Статус власника значних земельних угідь і інноваційна господарська діяльність забезпечили йому не тільки особисту, але й економічну свободу. Природний розум, накладений на здобуті знання, виокремив його із загалу землевласників і спрямував на справу відродження української нації. Переповнений почуттями до неї, віддавав їй свій інтелект та фінансову спроможність на благодійництво, меценатську, видавничу та публіцистичну діяльність й інші види служіння Україні.

References:

1. Myronets, N.I., Piskun, V.M., Starovoytenko, I.M. (cf.) (2014). *Yevhen Chykalenko – budytel ukrayinskoyi natsiyi (Do 150-richchya vid dnya narodzhennya)*. Zbirnyk naukovykh prats [Evgen Chykalenko – the founder of the Ukrainian nation (To the 150th anniversary of his birth). Collection of scientific works]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko 1861-1929: Yoho zhyttia i hromadska diialnist* [Yevhen Chykalenko 1861–1929: His life and public activity]. Praha: Vydannia fondu imeni Ye. Chykalenka pry Ukrainkomu Akademychnomu Komiteti. [in Ukrainian].
3. Chykalenko, E. (2003). *Spohady (1861-1907): Dokumentalno-khudozhnye vydannya* [Memories (1861-1907): Documentary and fiction edition]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
4. Ikonnikov, V. S. (ed.) (1884). *Biograficheskiy slovar professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834-1884)* [Biographical dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834-1884)]. *Vladimir Bonifatievich Antonovich*. Kyiv: Printing house of the Imperial University of St. Vladimir, 24-27. [in Russian].
5. Vergunov, V. A. (2002). *Peredumovy zarodzhennya ta stanovlennya doslidnoyi spravy v Rosiyi ta Ukrayini* [Prerequisites for the origin and development of research in Russia and Ukraine]. *Naukovi silskohospodarski*

¹ Чикаленко, Е. (1900). Исполное хозяйство. *Хуторянин. Еженедельное издание Полтавского Общества сельского хозяйства*. Полтава: Типо-литография М. Л. Старожицкого, 8, 24 февраля, 107-108.

² Там само, 108.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

biblioteky u XXI stolitti: tezy dopovidi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Kyiv, 26-27 bereznya 2002 r.)

[Scientific agricultural libraries in the 21st century: theses of the report of the scientific and practical conference (Kyiv, March 26-27, 2002)]. Kyiv: MAPU, UAAS, Central National Library of Ukraine. [in Ukrainian].

6. Kostyichev, P. A. (1951). *Izbrannyye trudy* [Selected writings]. Moscow: AN SSSR. [in Russian].
7. Chykalenko, E. (1897). *Rozmova pro silske khaziaistvo, chornyi par, plodozmin i siiana trava* [Talk about agriculture, black steam, crop rotation and sown grass]. Odesa: South Russian Printing Society. [in Ukrainian].
8. Chykalenko, E. (1900). Ispolnoe hozyaystvo [Useful economy]. *Hutoryanin. Ezhenedelnoe izdanie Poltavskogo Obschestva selskogo hozyaystva*. Poltava: Tipo-litografiya M. L. Starozhitskogo, 8, February, 24, 106-108. [in Russian].

HISTORY OF SCIENCE

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3.5

Vira Gamaliia, ScD in History

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0433-453X>

State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

Artem Zabuga, PhD in Physics and Mathematics

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9714-9949>

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

Gennadii Zabuga

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5770-6520>

*Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
and Science History Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

TWO SIDES OF SCIENTIST GEORGE KISTIAKOWSKY

The article is devoted to the analysis of problems related to the responsibility of scientists for the results of their activities. The development of science and using its results in practical life raises a number of questions related to this topic. An example for consideration of this issue can be the work of an outstanding scientist, physical chemist George Kistiakowsky. Despite the prominence of this researcher, his creative activity is explored insufficiently. It especially concerns native biography science. This is due, in particular, to the complicated scientist's biography. The paper deals with the study of the life path and scientific achievements of G. Kistiakowsky. The source base of the research consists of a biographical encyclopedic dictionary, and works of native and foreign authors. We have tried to reproduce as much as possible the way of a scientist's life in all its contradictions and determine his contribution to science. Special attention is paid to his family, which played a significant role in the formation of several talented scientists in various fields of knowledge. Being the author of many works in the field of physical chemistry, G. Kistiakowsky is nevertheless best known as a participant in the project for creating the first atomic bomb. However, the main attention has been paid to such controversial points that took place in scientist's life and work. Thus, as one of the developers of nuclear weapons, G. Kistiakowsky devoted his entire life to the struggle for peace, limiting developments in the field of nuclear weapons and preventing their use. The threat of nuclear war today requires considering the significance of some scientific discoveries for the future of mankind once again. And G. Kistiakowsky's position can be a typical example of a balanced approach in the consideration of scientists' responsibility concerning the results of their developments.

Keywords: scientist's responsibility, nuclear weapons, implosion, disarmament, international security.

Introduction

The study of the life and work of outstanding native scientists has always been important. But it becomes especially relevant in modern conditions. First of all, this concerns those scientists who, due to various circumstances, were forced to leave their homelands and continue their activities abroad. An analysis of the events from the first half of the last century gives us an opportunity to better understand today's global changes.

One of these representatives is outstanding scientist George Kistiakowsky, physicist-chemist, native Ukrainian, a member of the US National Academy of Sciences (1941), its vice president (1965-1972).

His scientific research and technical developments concern the physics of explosion and creation of the atomic bomb. He invented several types of explosives, including plastids, developed the hydrodynamic theory of explosion and nuclear ignition for the first American plutonium bomb, using an implosive detonation (atomic bomb of the implosive type). After 1945 G. Kistiakowsky opposed the using of nuclear weapons and their proliferation, took an active part in international meetings of scientists advocating for peace, disarmament and international security, as well as for the prevention of world thermonuclear war. He has made significant contributions to high-level disarmament negotiations between the United States and the Soviet Union.

G. Kistiakowsky is the author of more than 150 publications on the kinetics of reactions in the gas phase, the structure of polyatomic molecules and thermochemistry of organic compounds. For his scientific work and high professional achievements, the scientist has received the main awards from the American Chemical Society. Besides, he was awarded the Medal for Merit from President Truman in 1946, the Presidential Medal of Freedom from Eisenhower in 1961 and the National Medal of Science from President Johnson in 1967. Great Britain awarded him the King's Medal for Service in the Cause of Freedom in 1948. It is the person of G. Kistiakowsky who has met expectations of many Ukrainians that rights and dignity of our people will be properly appreciated.

The **novelty** of our study is the coverage of little-known aspects of G. Kistiakowsky's life and the analysis of contradictory moments in his creative activity. Great importance is also given to such issues as Responsibility in Science.

The **object** of our investigation is study of the biography, scientific, social and political activities of the Ukrainian origin American scientist G. Kistiakowsky.

Systematization and analysis of individual facts and aspects of G. Kistiakowsky's activity is **the subject** of our study.

Research methods

The study is based on the fundamental principles of historicism, objectivity and comprehensiveness, which determine the research methods, including comparative-historical, subject-logical, system-functional methods. Special techniques, such as problem-chronological, comparative, biographical methods are also engaged. We used the origin and archival approaches for analysis of the source base. The method of generalization and systematization of facts is employed in the preparation of conclusions.

Sources analysis

Despite the significant contribution of G. Kistiakowsky into world science, the figure of the scientist still remains insufficiently studied in native historiography. This is due to the fact that the scientific and organizational activities of the scientist took place outside of Ukraine. We can notice the works of V. Shenderovskiy¹, S. Trofimenko², L. Depenchuk³, biographical dictionary "Foreign scientists – natives of Ukraine"⁴ and article of Yu. Khramov and M. Stankova⁵.

Foreign sources include J. Watson's book "Avoid Boring People: Lessons from a Life in Science"⁶, R. Rhodes "George Kistiakowsky's Interview"⁷, F. Dainton⁸, W. Lambers⁹ and M. Specter¹⁰.

Therefore, the **aim of the article** is the most complete description of G. Kistiakowsky's life, as well as two sides of his social and political activities.

Results

George Kistiakowsky was born on November 18, 1900 in Kyiv in the family of the famous lawyer and sociologist Bohdan Kistiakowsky. Bohdan, together with his brother physical chemist Volodymyr, was elected

¹ Шендеровський, В. (2006). *Він створив її і добився її заборони. Нехай не гасне світ науки: у 4-х книгах*. Київ, 2, 117-123.

² Трофіменко, С. (2003). Юрій Кістяківський – при колиці ядерної зброї. *Вісник НТШ*, 27, 24-27.

³ Депенчук, Л. П. (1989). Богдан Александрович Кістяковський (1868-1920). *Очерки истории естествознания и техники*, 37, 107-109.

⁴ Храмов, Ю.О., Гамалія, В.М., Гармасар, В.Г., Довганюк, С.С., та ін. (2017). *Зарубіжні вчені – вихідці з України в галузі фундаментальних і технічних наук : біографічний енциклопедичний словник*. Київ: Фенікс, 109-110.

⁵ Храмов, Ю.О., Станкова, М.Д. (2021). Видатний фізико-хімік Джордж Кістяківський (18.11.1900–07.12.1982). *Наука та наукознавство*, 3 (113), 121-130.

⁶ James, D. W. (2007). *Avoid Boring People: Lessons from a Life in Science*. Knopf.

⁷ Rhodes, R. (1982). George Kistiakowsky's Interview. *Manhattan Project Voices*.

⁸ Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 376-408.

⁹ Lambers, W. (2020). Guest View: On Trinity anniversary, a farewell to arms? *The Register-Guard*.

¹⁰ Specter, M. (2017). A Modest Proposal for the March for Science. *The New Yorker*.

member of the Ukrainian Academy of Sciences in 1919. G. Kistiakowsky studied at a private gymnasium in Moscow, but finished last year of study in Kyiv, where he moved to in 1917.

The young George could not avoid the political fever and unrest of the time after the Revolution of 1917. According to Dainton¹, Kistiakowsky's youth in Russia ended with a whole series of hair-raising narrow escapes as a soldier in the White Army. He was given up for dead with hundreds of other typhus victims, and then fled the Red Army on a French ship. After a short stay in Turkish captivity Kistiakowsky lived in France and then in Germany, where he entered the University of Berlin in 1920. He completed his undergraduate and graduate work in record time, achieving his Ph.D. and was appointed assistant to Max Bodenstein, who had supervised his thesis work on the photochemistry of chlorine monoxide and ozone. For the first third of the 20th century Berlin could be justly described as the cradle of physical chemistry. Its alumni frequently founded or led pioneering departments all over the Western world, and from time to time some would turn to their old master Bodenstein for advice on able persons whom they might recruit².

On the Bodenstein's advice Kistiakowsky took the post of International Education Board Fellow. The scientist held this position for two years. In 1926, the scientist moved to the United States, where he became a professor at Princeton University, and on 14 April 1927, he was appointed Research Associate and DuPont Fellow with the rank of Instructor. At that time Kistiakowsky worked on the problems of adsorption and catalysis, at the same time starting work on writing a book on photochemistry.

The publication of a monograph on photochemical processes made Kistiakowsky more widely recognized as an expert in photochemistry, and this was reflected in his promotion to the rank of Assistant Professor on 25 October 1928.

He had thus successfully placed his foot on the bottom rung of the academic ladder, ready as a gifted experimentalist and a fertile, intuitive thinker to carve out a distinctive niche for himself in reaction kinetics and mechanisms. Two years later came the call to Harvard, whither he moved with his Swedish wife, the former Hildegard Moebius, whom he had married in his first year at Princeton and by whom he had a daughter Vera, now Professor of Physics at Massachusetts Institute of Technology.

Since 1930 Kistiakowsky held the position of professor at Harvard University in Boston, and in 1940-1943 he headed the laboratory of the National Defense Research Committee.

With the start of the Second World War, Kistiakowsky was engaged in the Manhattan Project, a nuclear program. One of the problems connected with the functioning of an atomic bomb is the assembly of the component parts of the critical mass. These have to be rapidly propelled into position. As a member from 1941 of the National Academy of Sciences Committee on Atomic Energy and the country's leading explosives scientist, Kistiakowsky was appointed head of the Explosives Laboratory at Los Alamos (New Mexico). He held this position in 1944-1945, in particular, directing the development of detonators for the first American atomic bombs.

Seth Neddermeyer, who also worked at the Los Alamos Laboratory of the Manhattan Project, was one of the first supporters of implosion techniques development for the assembly of a critical atomic bomb mass. Although the explosion was proposed by Richard C. Tolman in 1942 and discussed in introductory lectures in Los Alamos, S. Neddermeyer was one of the first to give it full development, presenting in April 1943 the first substantial technical analysis of implementation. R. Oppenheimer considered it as the beginning of an implosion study in Los Alamos and appointed him as a head of a new group of E-5 implosion tests. Cannon-type nuclear weapons were considered the best method, but implosion research was a backup. S. Neddermeyer began an intensive series of experiments to test the cylindrical implosion, resulting in a series of distorted shapes. Later members of his group H. Bradner and J. Tuck devised explosive lenses, in which cumulative charges were used to focus the force of the explosion. However, unsolvable problems with the shock wave of uniformity forced to pay attention for implosion. By September 1943, Neddermeyer's team had grown from five to fifty persons. J. Neumann also worked in Los Alamos at the request of R. Oppenheimer. Working with E. Teller, he made a number of proposals and was impressed by the concept of implosion, which allowed him to create own mathematical model and significantly expand research programs. In this regard, E. Macmillan and I. Rabi recommended G. Kistiakowsky, who had special knowledge in the field of high-precision explosives, and could help and participate in the program. In February 1944, G. Kistiakowsky took up the assistant position of W. Parsons, who was Associate Director at the research laboratory at Los Alamos, which dealt with development using implosion.

¹ Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 376-408.

² Ibid, 380.

In April 1944 tests of the first plutonium sample produced with neutrons in a nuclear reactor showed, that the reactor plutonium had concentration of 5 times less than cyclotron-made specimen. This unacceptable isotope spontaneously decayed and produced neutrons providing a pre-explosive challenge without sufficient speed to collect critical masses. It has become clear that only implosion works in the practice of plutonium bombs. Until then a powerful pistol could not be built small enough to be used on an airplane, and plutonium-240 would be even harder to separate from plutonium-239 than uranium isotopes, which caused difficulties in the Manhattan Project. Plutonium was unusable if the implosions did not work, but only plutonium could be produced in quantities that would allow regular production of atomic bombs. Thus, the method of implosion became the key to the production of nuclear weapons.

In June 1944 a report by G. Kistiakowsky and R. Oppenheimer on the detailed dysfunction of implosion led to the exclusion of S. Neddermeyer's experiments and his resignation from the post of group leader, but he remained a technical consultant to the implosion program with the status of group leader. In August 1944 the laboratory in Los Alamos was reorganized, and the group was renamed to X-1, led by N. Bradbury. S. Neddermeyer used the implosion method in the first atomic bomb dropped on Nagasaki. This method was later used in almost all modern nuclear weapons.

On returning to Harvard (in 1961) G. Kistiakowsky devoted himself with enthusiasm to teaching, research and administration, serving as departmental chairman for 3 years and initiating new lines of research in enzyme kinetics, reactions in shockwaves and active nitrogen¹.

Working at the US National Academy of Sciences, G. Kistiakowsky created the Federal Council for Science and Technology. Within the Academy of Sciences in 1961 he was appointed chairman of a special committee on relations with the government, and in 1963 this committee became the Committee on Science and Public Policy headed by G. Kistiakowsky. The task of this committee was to provide basic information and plan to support science in the long run.

G. Kistiakowsky died on December 7, 1982, but the scientific dynasty of his family did not end. His daughter continued father's natural science research.

Discussion

G. Kistiakowsky's life was full of contradictory moments, as well as his activities. It demonstrates two sides of his personality: on the one hand, as a scientist, and on the other, as a citizen and politician.

First of all, it should be noted that G. Kistiakowsky, being of Ukrainian origin, spent only the first 20 years in his homeland. The total subsequent period, including education and research, took place abroad. In total his life could be divided into four periods²: the first twenty years he grew and learned in gymnasium, the second twenty year period was devoted entirely to chemistry, the next twenty year were divided between chemistry and the creation of weapons, succeeding in chemistry, and even more in the creation of weapons. And the last twenty he mostly fought against nuclear weapons (not forgetting the chemistry).

As F. Dainton noted in his memoirs³, G. Kistiakowsky did not accept the October Revolution of 1917, because he considered the Bolshevik's cause as completely authoritarian. As a result, he immigrated to Europe and eventually settled in Germany. It seems the future scientist found political asylum in this country. But the paradox of his biography is that the further direction of his scientist's activity was directed against the political system that was established in Germany in the 1930s. He was promoted Associate Professor in 1933, when he also became a U.S. citizen and became full Professor (holding the Abbott and James Lawrence chair) in 1938. Not yet 40 years old, he seemed set for a successful and distinguished career in one of the most prestigious chemistry departments in the world. But outbreak of World War II changed that prospect significantly. Although the USA did not enter the war until Pearl Harbor in December 1941, President Roosevelt was well aware of the need for scientific preparedness and had established the National Defense Research Committee in June 1940. One of the founder members of this Committee was J. B. Conant, Professor of Chemistry and, since 1933, President of Harvard. He headed Division B concerned with chemistry, including explosives and other munitions. No doubt at Conant's suggestion, Kistiakowsky was appointed to this committee and in that capacity accompanied Conant to London in 1941 and 1942. He was made chief of Division 8 (explosives) and held that post until he became leader of the explosives Division of the Manhattan Project working at Los Alamos in New Mexico. Later G. Kistiakowsky claimed that it was the fear of domination in the world of Nazism that forced him to take up this work.

¹ Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 384.

² Шендеровський, В. (2006). Він створив її і добився її заборони. *Нехай не гасне світ науки: у 4-х кн.* Київ, 2, 117-123.

³ Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 380.

And on July 16, 1945, G. Kistiakowsky took part in the test of the first atomic bomb with plutonium. But whatever the actual words he uttered, there is no doubt he recognized that the event was a cataclysm in the history of war and therefore in the future would dominate international relations and diplomacy. After pondering this matter for 23 years he came to a fateful decision significantly changed the direction of his activities.

But the contradictions in G. Kistiakowsky's life did not end after creation of the first atomic bomb. Awareness of the dangers related to his own developments forced the scientist to change the direction of his activities once again. It was typical that most scientists, including G. Kistiakowsky himself, after the completion of the so-called "Manhattan Project", devoted their lives to the fight against its consequences.

There are other facts that characterize G. Kistiakowsky not only as a scientist, but also as a citizen who deeply comprehends the significance of his activity. His strength as a researcher was not only that he was a gifted experimentalist but also that he had a broad synoptic view of physical chemistry and a strong sense of scientific opportunism. If he saw a problem in any part of physical chemistry where he thought that his superior experimental skills could be deployed to make an advance he would tackle it. And it was significantly that 23 years after the testing of the first atomic bomb, he decided to leave all his advisory positions at the Pentagon, which allowed him to freely criticize government policy in the field of strategic control of nuclear weapons and mobilize public opinion against it.

Although Kistiakowsky always sought the advice of his scientific colleagues and was willing to listen to all points of view, he did not succumb to the temptation of becoming the advocate with the President for every new program that came along. He did not restrict his attention to new military weapons but took a major interest in nuclear arms control as well. He was the co-chairman of the US delegation to the 1958 Geneva Conference on Reducing the Hazards of Surprise Attack. He also pursued as Science Adviser many programs within the US government designed to control nuclear weapons, paying considerable attention to proposals for agreements to stop nuclear weapons testing.

His next step was quite natural for G. Kistiakowsky, when he resigned on January 20, 1961 and returned to Harvard. There his disappointment with government policy intensified, and he became increasingly involved in the affairs of the National Academy of Sciences, serving on its board from 1962 to 1965 and as vice president from 1965 to 1973. He was the first chairman of the Academy Committee on Science and Public Policy and the Report Review Committee¹.

In early 1968 in protest against the Vietnam War, G. Kistiakowsky broke off his commitments to the Department of Defense and devoted all his energy and time to preventing a global nuclear catastrophe. He became an active member of the Pugwash Conferences on Science and World Affairs (a movement of scientists advocating for peace, disarmament and international security, for the prevention of world thermonuclear war and scientific cooperation).

The essence of his views was expounded in characteristically vigorous prose in an interview he gave on his eightieth birthday². Reading these words one cannot fail to be moved by his courage and determination to go on fighting the just cause (as he saw it) of a rational arms policy, despite the fact that he was suffering from the cancer from which he was to die two years later (in December 1982) and, as the Editor of Chemical and Engineering News noted ironically (1982), on "the day the House of Representatives voted to delete initial funds for deploying 100 MX intercontinental ballistic missiles. This vote may not represent Congress" final disposition of this matter. But it is the first time since World War II that either house has voted to deny a President a major new arms programme³.

Conclusions

Investigation on the activities of scientists and research teams is important not only to determine the historical heritage of the country, but also as a source of unique material for the formation and transformation of new knowledge, analysis of the evolution of scientific trends and the heritage of scientists.

In summary, G. Kistiakowsky has made a significant contribution to various fields of chemistry and physics. In particular, his developments in the field of explosives were of great importance for the creation of the atomic bomb. In addition, the scientist is a recognized specialist in the field of chemical kinetics and catalysis, as well as photochemistry. G. Kistiakowsky is also known as an active opponent of the using and proliferation of nuclear weapons, a participant in the movement for disarmament and international security, the prevention of world thermonuclear war and supporter of scientific cooperation.

¹ Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 386.

² Rhodes, R. (1982). George Kistiakowsky's Interview. *Manhattan Project Voices*.

³ Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 386.

It is worth noting the position of G. Kistiakowsky, who believed that the creation of scientific and technical knowledge depends on the financial support of the state of the best scientists, whose voice should be listened to in various areas of national needs. This approach can be an example of awareness of the responsibility of the scientist for the results of their activities.

America became G. Kistiakowsky's second homeland, but his native Ukraine has always remained in his memories and was part of his sphere of activity. It may be confirmed by the fact from his life that G. Kistiakowsky, together with his friend from Harvard University J. Bardeen, (twice winner of the Nobel Prize in Physics), supported morally and financially construction of a monument to Taras Shevchenko in Washington.

Of course, the achievements of every scientist belong to all humanity, but we should know and remember our compatriots who were forced to leave their native country due to various circumstances. And in this aspect the life and activity of our countryman G. Kistiakowsky, an outstanding scientist and public figure, deserves further research.

References:

1. Dainton, F. (1985). George Bogdan Kistiakowsky (18 November 1900-7 December 1982). *JSTOR*, 31, 376-408.
2. Depenchuk, L.P. (1989). Bogdan Aleksandrovich Kistyakovsky (1868 – 1920). *Essays on the history of natural science and technology*, 37, 107-109. [in Russian].
3. Harvard University, Department of Chemistry (1984). *George Bogdan Kistiakowsky* <https://chemistry.harvard.edu/files/chemistry/files/kistiakowsky_memorial_minute.pdf> (2022, August, 18).
4. James, D. W. (2007). *Avoid Boring People: Lessons from a Life in Science*. Knopf.
5. Khramov, Yu. O., Gamaliia, V. M., Garmasar, V. G. And others (2017). *Zarubizhni vcheni – vykhidtsi z Ukrainy v haluzi fundamentalnykh i tekhnichnykh nauk: biohrafichni entsyklopedychnyi slovnyk* [Foreign scientists – natives of Ukraine in the field of basic and technical sciences: biographical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Fenix. [in Ukrainian].
6. Khramov, Yu. O., Stankova, M. D. (2021). Vydatnyi fizyko-khimik Dzhordzh Kistiakivskiyi (18.11.1900-07.12.1982) [Prominent Physico-Chemist George Kistyakivsky (18.11.1900-07.12.1982)]. *Nauka ta naukoznavstvo* [Science and science of science], 3, 121-130. DOI: <https://doi.org/10.15407/sofs2021.03.121>. [in Ukrainian].
7. Kistiakowsky, G. B., Connor, R. (1948). Research on detonation and shock waves. *Chemistry, a history of the chemistry components of the National Defense Research Committee, 1940-1946*. Boston: Little, 84-101.
8. Lambers, W. (2020). Guest View: On Trinity anniversary, a farewell to arms? *The Register-Guard* <<https://www.registerguard.com/story/opinion/columns/2020/07/16/guest-view-on-trinity-anniversary-farewell-to-arms/42032285/>> (2022, August, 18).
9. The National Science and Technology Medals Foundation (2016). *George B. Kistiakowsky. National Medal of Science* <<https://nationalmedals.org/laureate/george-b-kistiakowsky/>> (2022, August, 18).
10. Rhodes, R. (1982). George Kistiakowsky's Interview. *Manhattan Project Voices*. <<https://www.manhattanprojectvoices.org/oral-histories/george-kistiakowskys-interview>> (2022, August, 18).
11. Shenderovsky, V. (2006) He created it and got it banned. *Let the world of science not go out*. Kyiv, 2. 117-123. [in Ukrainian].
12. Specter, M. (2017). A Modest Proposal for the March for Science. *The New Yorker*. <<https://www.newyorker.com/news/daily-comment/a-modest-proposal-for-the-march-for-science>> (2022, August, 18).
13. The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb (2020). *Atomic Archive* <<https://www.atomicarchive.com/history/manhattan-project/p4s30.html>> (2022, August, 18).
14. Trofimenko, S. (2003). Yurii Kistiakivskiyi – pry kolystsi yadernoi zbroi [Yuriy Kistyakivsky – at the cradle of nuclear weapons]. *Bulletin of NTShch*, 27, 24-27. [in Ukrainian].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Časopis vychází čtyřikrát ročně.

Články pro zveřejnění v prvním dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. dubna a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v druhém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. června a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v třetím dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. října a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění ve čtvrtém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. prosince a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Doba konečného přinesení článků pro každé číslo časopisu je přibližná. Vzhledem k tomu že je až moc velký počet položek v portfoliu redakce, redakční rada může libovolně změnit tuto dobu.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10–30 stranek. Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 1800-1900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku – volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> .

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter, 575.

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter. [in English].

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Ішук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Článek v časopise:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substatních úrovních. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politické studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122 [in English].

Teze a myšlenky konference:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnoho ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovo konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v. [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archivní zdroje a rukopisy:

Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.91, 25 арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskyi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 120, op. 1, spr. 91. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ф. 9, Оп. 1, Спр. 1527–1578, арк. 14.

Institut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. 15 [in Ukrainian].

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE

The Journal is issued 4 times per year.

Articles for publication in the first issue of the Journal are accepted until April, 1 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the second issue of the Journal are accepted until June, 1 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the third issue of the Journal are accepted until October, 1 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the fourth issue of the Journal are accepted until December, 1 and will be published until December, 31.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages (TNR, 14, interval – 1,5)

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, which is submitted to the Journal the following is required:

- full first, middle and last name of an author, a title of an article, an abstract (1800-1900 characters) and keywords in English and in a language of an article;
- complete information about an author; academic title, academic degree, position, and place of employment in English and in a language of an article;
- footnotes are allowed, no endnotes. Footnotes should be given page by page in original language, that is not to be translated or transliterated;
- usual list of bibliography is not required in the end of an article;
- however, the list of cited and used in an article literature is additionally required in the end and should be given in Latinised form. All Cyrillic letters should be transliterated to Latin script.

Page by page footnotes (with numeration on every page) should be performed by means of so called “automatic references” in MS WORD.

Bibliography description of literature should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). The examples are given below.

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press, 74.

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press. [in English]

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Ішук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Journal article:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substatních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substatnih urovnih. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122>

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politichke studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122> [in English].

Conference paper:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnoho ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v. [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archival sources and manuscripts

Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.91, 25 арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 120, op. 1, spr. 91. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ф. 9, Оп. 1, Спр. 1527–1578, арк. 14.

Institut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. 15 [in Ukrainian].